

Ned. Herv. kerk te Beilen

Stefanuskerk Beilen: waar is de ruimte?

- Bouwhistorische verkenning en waardestelling restauratie en interieur 1937 – 1939
- Historisch-geografische en stedenbouwkundige analyse van kerk en omgeving

Inhoud

Objectgegevens en colofon	4
Aanleiding en werkwijze	5
Toelichting op de waardestellingen	6
1. Dorps- en kerkgeschiedenis	9
2. Bouwhistorie kerk	11
3. Restauratie 1937 – 1939	18
4. Kerkbanken en bankenplan	31
5. Preekstoel	36
6. Situationele en stedenbouwkundige waarden	38
Eindconclusies	56
Geraadpleegde bronnen	58
Noten	59

© 2019, Jim Klingers

Foto's en afbeeldingen zijn, tenzij anders vermeld, gemaakt door de auteur.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar worden gemaakt in druk, elektronisch of anderszins zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur.

De auteur aanvaardt geen aansprakelijkheid voor schade ontstaan ten gevolge van adviezen of door eventuele fouten en/of onvolkomenheden in dit onderzoek.

Objectgegevens en colofon

Adres

NH Kerk (Stefanuskerk)
Prins Bernhardstraat 12, 9411 KH Beilen
Gemeente Midden-Drenthe

Kadastrale gegevens

Beilen, sectie M, perceel 337

Functie

Kerkgebouw

Monumentale status

Rijksmonument sinds 2 feb. 1966 onder nr. 8890
Ligging in terrein van hoge archeologische waarde, 14466

Eigenaar

Protestantse Gemeente Beilen-Hijken-Hooghalen
Witte Valkenstraat 4, 9411 LG Beilen
Postbus 155. 9410 AD Beilen

Opdrachtgever

Stichting Stefanuskerk Beilen
Prins Bernhardstraat 12, 9411 KH Beilen

Uitvoering

Klingers Bouwhistorie & Restauratie
Beilerweg 4, 9418 TE Wijster
06 41373813
jimklingers@hotmail.com
www.klingersbouwhistorie.nl

Rijksmonumentenomschrijving

Ned. Herv. Kerk. Eenbeukig gotisch gebouw uit de 16e eeuw met 15e eeuwse toren en smaller, vermoedelijk 15e eeuwse koor. Eenklaviers orgel, in 1840 gemaakt door P. van Oeckelen. In 1968 gerestaureerd. Klokkenstoel met klok van Gebr. van Bergen, Midwolda, diam. 99 cm. Mechanisch torenuurwerk B. Eijsbouts, Astén, 1937.

Aanleiding en werkwijze

De Stefanuskerk is een bouwwerk van acht eeuwen oud, toch behandelt deze rapportage alleen vluchtig de middeleeuwse bouwhistorie. Het accent ligt vooral op een aantal zaken waarover op korte termijn meer duidelijkheid is gewenst, namelijk de monumentwaarde van de ingrijpende restauratiewerkzaamheden van 1937 – 1939, de waarde van het kerkmeubilair uit diezelfde jaren en de stedenbouwkundige situering en ensemblewaarde van de kerk.

De hiaten die dat oplevert, worden gelukkig grotendeels opgevuld door de uitgebreide archeologische opgravingen die afgelopen jaar in de kerk hebben plaatsgevonden onder leiding van Pieter den Hengst. In diezelfde periode heeft Dick Bunscoe de kerkgeschiedenis te boek gesteld in zijn publicatie *Midden in het dorp*. Ik ga ervan uit dat de lezers van dit rapport deze publicaties onder ogen hebben gehad en dus globaal op de hoogte zijn van de archeologische bevindingen en kerkhistorie.

Tijdens hun onderzoekswerk was ik zelf bezig met de bouwhistorische opname van de Sint-Nicolaaskerk te Dwingeloo, die tal van overeenkomsten vertoont met de Stefanuskerk – zowel op het vlak van de oudste bouwhistorie als waar het de restauratiearchitect betreft (in beide gevallen Jans Boelens). Zodoende zocht ik contact met Pieter en Dick en daaruit vloeide voort dat we gezamenlijk een middag de kerk binnenste buiten hebben gekeerd om meer duidelijkheid te krijgen over allerlei bouwhistorische vraagstukken (en daar weer nieuwe aan toe te voegen...).

Pieter heeft onze gezamenlijke bevindingen gecombineerd met zijn archeologisch waarnemingen en deze samengevat in een nog niet gepubliceerd schrijven, waarvan ik passages – al dan niet in eigen bewoordingen - voor dit onderzoek heb gebruikt.

Dit rapport heeft niet voor niets als titel ‘Waar is de ruimte?’ meegekregen. Want eigenlijk hebben alle behandelde vraagstukken betrekking op

locatiekwesties. Waarom bouwde men de kerk uitgerekend op deze plek? Waar is de open ruimte gebleven die de kerk nog niet eens zo lang geleden aan bijna alle kanten omringde? Maar ook: waar is intern vanuit bouwhistorisch oogpunt ruimte om aanpassingen te doen? En waar is de ruimte voor een bijgebouw?

De antwoorden op deze vragen en de cultuurhistorische waarderings die daaraan zijn verbonden, kunnen mogelijk tot heroverweging van bepaalde plannen of ideeën leiden. Ik hoop dat ze desondanks zullen bijdragen tot een veelzijdiger gebruik en grotere waardering voor deze prachtige kerk.

Graag wil ik Dick Bunscoe, Jan Drog, Pieter den Hengst, Erwin de Leeuw, Jan Bos, Hannah Middelbos en Bé van der Veen bedanken voor hun hulp bij de informatievergaring.

Wijster, 4 juli 2019

Jim Klinders

Toelichting op de waardestellingen

Bij de in dit rapport gehanteerde bouwhistorische waardestellingen worden drie waarden gehanteerd:

 Een **hoge monumentwaarde** (blauw) krijgen onderdelen die *van wezenlijk en onlosmakelijk belang voor het gebouw en de bouwhistorische ontwikkeling* te zijn. Deze onderdelen mogen niet worden aangepast. Bij schade wordt uitgegaan van herstel en een behoud van een maximum aan oorspronkelijk materiaal.

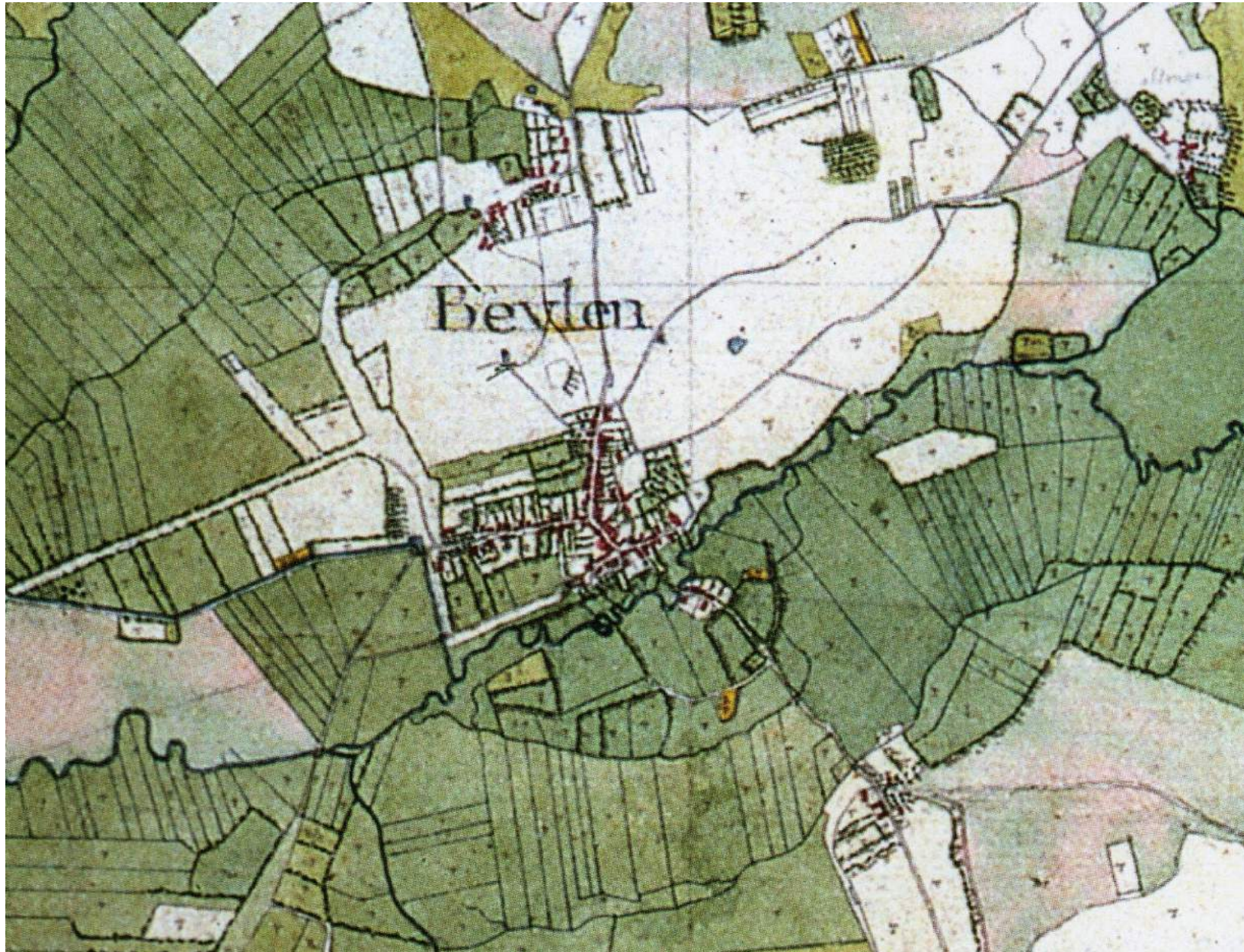
 Een **positieve monumentwaarde** (groen) wordt toegekend aan onderdelen met *veel waarde voor de afleesbaarheid van de ontwikkelingsgeschiedenis van het gebouw*. Behoud is gewenst maar aanpassing of verandering is mogelijk op voorwaarde dat het onderdeel als zodanig herkenbaar blijft.

 Een **indifferente monumentwaarde** (geel) krijgen onderdelen die *geen of weinig waarde aan het gebouw toevoegen* en die ook geen wezenlijke rol spelen in de ontwikkelingsgeschiedenis. Behoud is mogelijk maar niet noodzakelijk.

Stedenbouwkundige waardestelling

De stedenbouwkundige waardestelling (zie pag. 38) bepaalt de monumentwaarde van bepaalde historische ruimtes, structuren en zichtlijnen in relatie tot de kerk. Ook wordt er gekeken naar recente aantastingen van deze waarden.

Alleen de ruimtes, structuren en zichtlijnen met een hoge en positieve monumentwaarde zijn daarbij benoemd. Anders dan bij de bouwhistorische waardestelling moeten de waarderingen in dit geval als relatief worden gezien: de Stefanuskerk staat in een omgeving waarvan de historische context zeer sterk is aangetast. Sommige doorkijkjes die op de waardenkaart een hoge waardering krijgen, zouden in een monumentendorp als Orvelte of Dwingeloo niet eens worden vermeld. Maar in Beilen vormen ze de laatste overblijfselen van een nagenoeg verdwenen historische structuur.

1. Beilen op de 'Franse kaart' uit 1811 – 1813, dus voor de grote dorpsbrand van 1820. Het ovale witte complex ten zuiden van de Beilerstroom is de Paltz. Rondom de gehuchten Eursing, Alting en Lieving.

2. Beilen op de kadastrale minuutplan van 1832. Goed is de afgezonderde ligging van de kerk waarneembaar.

1. Dorps- en kerkgeschiedenis

Over de vroegste geschiedenis van Beilen is weinig bekend. Algemeen wordt aangenomen dat het dorp is ontstaan in de vroege middeleeuwen. De kleinschalige blokvormige verkaveling die vroeger de Beiler es kenmerkte, is typerend voor de 6de tot 8ste eeuw.¹ Structurele bewoning in de Romeinse tijd of nog eerder ligt voor de hand, maar is vooralsnog niet aangetoond. De beroemde Goudschat van Beilen, bestaande uit een groot aantal munten en gouden voorwerpen uit laat-Romeinse tijd, kwam in feite uit een grote nederzetting op de Noorderes van Wijster.

Het dorp wordt voor het eerst genoemd in 1139 als *Bele*. Deze naam vertoont verwantschap met woorden zoals 'bei', 'bult' en 'buil' en slaat zeer waarschijnlijk op de droge en vruchtbare keileembult waarop het dorpscentrum is gelegen (69).² De nederzetting lag zeer gunstig in het geografische midden van Drenthe, op een plek waar een belangrijke landweg de Beilerstroom kruiste. In de middeleeuwen vormde deze route de verbinding tussen de stad Groningen en bisschoppelijke steunpunten zoals Steenwijk, Vollenhove, Ommen, Oldenzaal en grote steden als Zwolle, Deventer en Utrecht.

Op de plek moet dan ook al vanaf ongeveer de 11de eeuw een belangrijk bisschoppelijk hof zijn geweest. Mogelijk gaat het om de *Haghenhorst* die in 1331 en 1348 wordt genoemd en bij de brug over de stroom lag. Hat was in die periode in handen van de heren van Borculo. Bunscoeke situeert deze hof op de plaats van de huidige pastorie, die inderdaad vanouds omgracht was.³ Er is echter een tweede kandidaat, gelegen ter plekke van de Paltz. De naam van deze straat, vroeger een aparte buurtschap, is al zeer oud en daarmee is de kans groot dat hier werkelijk een palts heeft gestaan, een vroegmiddeleeuwse vorstelijke residentie.⁴ De rondlopende, met sloten omgeven perceelsgrenzen van het buurtje, die nog zichtbaar zijn op de Franse Kaart van 1811 – 1813, komen goed overeen met de vorm en omvang die we bij dergelijke hoven mogen verwachten (1).

Beilen ontwikkelde zich reeds vroeg tot centrum van de wijde regio, waar zich naast boeren ook veel neringdoenden vestigden. Het dorp had een dichte, haast stedelijke bebouwing die sterk afweek van de ruime opzet van andere Drentse dorpen.

Met de aanleg van de Beilervaart in 1791 kreeg Beilen een verbinding met de Drentsche Hoofdvaart, maar anders dan bij Assen bracht dit weinig profijt. In 1820 brandde het dorp bijna in z'n geheel af; alleen de kerk, de school en veertien huizen werden gespaard. Na de herbouw bleef de verkaveling echter vrijwel hetzelfde.

De opening van de spoorlijn Groningen-Zwolle in 1870 bracht enige groei. In 1920 werd de psychiatrische inrichting Beileroord gesticht en in 1938 verrees de melkfabriek van DOMO. Na 1955 breidde het dorp zich in hoog tempo uit, eerst vooral ten westen en noordwesten van het oude centrum, vanaf de jaren tachtig ook aan de noord- en zuidkant. Aan de randen verreesen diverse bedrijventerreinen. In 1996 kreeg het inmiddels fors gegroeide DOMO-complex gezelschap van het grote Jumbo-distributiecentrum.

Historie kerk

De Stefanuskerk werd waarschijnlijk gesticht in de 10de eeuw en was eigenlijk gewijd aan Willibrord. Aan de heilige Stefanus was alleen een vicarie verbonden. Het was één van de zes dingspil- en seendkerken in Drenthe⁵, waar zowel wereldlijk recht (het 'ding') als kerkelijk recht (de seend) werd gesproken. In beide gevallen gebeurde dit door de bisschop van Utrecht (of een plaatsvervanger) die zowel kerkvorst als landsheer was van Drenthe.

De kerk was aanvankelijk eigendom van de bisschop. Deze besteedde de inkomsten uit de kerk, het 'Valkengeld', aan ontwikkelingen elders in het bisdom, onder meer aan de kerk van Oldenzaal. In 1207 kreeg het klooster in Ruinen (dat later verhuisde naar Dikninge in de Wijk) deze inkomsten via de kerk van Steenwijk in handen. Voortaan werden de erediensten in Beilen door priester-monniken uit dit klooster geleid.

In 1598 bepaalde stadhouder Willem Lodewijk van Nassau dat heel Drenthe en dus ook de kerk van Beilen protestant moest worden. Katholieke diensten waren vanaf dat moment verboden.

Kort daarop, in 1606 of 1607, brandde de kerk na blikseminslag geheel uit. Aangenomen wordt dat de stenen gewelven van de kerk hierbij instortten. Voor het herstel kreeg de kerk in 1610 van Drost en Gedeputeerden 300 gulden en mochten er *‘drie goede boomen uit het Kinholt (...) het convent van Dickninge toebehorende’* worden gekapt.⁶ Waarschijnlijk werden hier de trekbalken van de voormalige houten balkenzolder uit gezaagd (16). Andere herstelwerkzaamheden vonden plaats in 1631 en 1658.

In 1840 werd er een tweedehands orgel geplaatst, afkomstig uit de Rooms-katholieke Broederkerk in Groningen. Het werd in 1862 gereconstrueerd door orgelbouwer Van Oeckelen. In de jaren 1846 – 1847 kreeg de kerk een grondige opknapbeurt, waarbij onder meer de gotisch vensters werden voorzien van houten ramen in Waterstaatsstijl (12, 13). In 1882 en 1903 waren er weer blikseminslagen, maar de schade bleef beperkt.

Archeologische opgravingen

Vanwege het aanleggen van vloerverwarming in de kerk, is er in 2018 in de bovenste laag van de ondergrond archeologisch onderzoek gedaan. Binnen de contouren van het huidige schip werd een fundering van zwerfkeien aangetroffen. Ze moeten hebben toebehoord aan een kleiner schip. De funderingen eindigde op een meter of drie van de toren. Deze heeft dus aanvankelijk los van de kerk gestaan.⁷

De gevels van de huidige kerk zijn erg ondiep gefundeerd (4). De ondergrond hier ter plekke moet dus stevig zijn. Middenin de kerk werden de restanten van vier boven elkaar gelegen leemvloeren gevonden (3). Tussen de middelste lagen zit een dun aslaagje, dat op een fikse brand duidt. Het einde van de eerste kerk rond 1350 of pas de brand uit 1607?

3. Fragment van de vier boven elkaar gelegen leemvloeren.

4. De ondiepe fundering.

2. Bouwhistorie kerk

Vrijwel alle bronnen plaatsen de bouw van het huidige gebouw in de 15de of soms pas de 16de eeuw. Zo meldt Peter Karstkarel: “[de] laatgotische kerk dateert van omstreeks 1500. Schip, koor en toren zijn in één bouwprogramma tot stand gekomen en vertonen een harmonieuze eenheid.”⁸ De toren wordt vaak aangemerkt als typisch voorbeeld van de laatgotische ‘Drentse torenfamilie’ die in het begin van de 15de eeuw zou zijn gerealiseerd door de Ruinense bouwmeester Johan die Werckmeyster.⁹

We zullen hier niet te diep ingaan op de juistheid van deze beweringen. Duidelijk is in elk geval dat ze niet door de bouwhistorische bevindingen worden bevestigd. Diverse onderdelen van het gebouw blijken aanmerkelijk ouder te zijn en de bouwgeschiedenis is veel complexer.

Toren

Waarschijnlijk wordt het oudste gedeelte van de huidige kerk gevormd door het onderste gedeelte van de toren, tot iets boven de tweede geleding. De fundering van de toren was tijdens de opgravingen zichtbaar in de kerk. Het bleek dat de traptoren op dezelfde fundering staat als de toren zelf, ze zullen vrijwel gelijktijdig zijn gebouwd. De zeer grote baksteenformaten van dit onderste gedeelte (30/32,5 x 13/15 x 8/9,5 cm.) komen vooral voor in de 13de eeuw. Het metselverband – staand verband – hoort daarentegen thuis in de periode na 1300. De voorlopige conclusie is daarom dat dit gedeelte uit de vroege 14de eeuw stamt.

Afgaande op het kleinere baksteenformaat is de toren in de late 14de of vroege 15de eeuw met een derde en vierde geleding verhoogd. Tussen beide geledingen is – met name op historische foto’s – een verschil in kleur en textuur te zien. Ook is er een verschil tussen de baksteenformaten (25 x 10,5/12 x 5/6 en 22/24 x 10,5/11,5 x 5 cm.). Op oude foto’s heeft de derde geleding wel kortellinggaten (steigergaten) maar de vierde niet. Deze

verschillen zouden er op kunnen wijzen dat de verhoging in twee fases tot stand kwam.

De meerdere bouwfasen maken duidelijk dat de toren niet in één keer naar één ontwerp tot stand kwam – uiteraard is het wel mogelijk dat Johan die Werckmeyster bij bepaalde werkzaamheden betrokken is geweest, maar enig bewijs daarvoor is er niet.

De nissen in de buitenzijde van de toren vertonen een uitgesproken gotisch karakter. Er zijn geen duidelijke aanwijzingen dat deze vormen later zijn aangebracht, zoals dit bijvoorbeeld het geval is bij de van oorsprong laat-romaanse toren van de Sint-Nicolaaskerk te Dwingeloo.¹⁰ Maar omdat het metsel- en voegwerk veelvuldig is hersteld, kunnen die sporen verloren zijn gegaan. Opmerkelijk is dat de galmgaten in de bovenste geleding aan de binnenkant geen enkel gotisch trekje vertonen. De vorm komt overeen met de laat-romaanse (midden 14de-eeuwse) galmgaten die in de torens van Dwingeloo en Kolderveen zijn gevonden.

5. Kloostermoppen in torenvoet uit de 13de- of vroege 14de eeuw.

6. Galmgat met laat-romaanse kenmerken in bovenste geleding toren.

Schip

Zowel aan de blootgelegde funderingen als aan het opgaande werk is te zien dat de westkant van het schip 'koud' (d.w.z. zonder metselverband) tegen de toren is aangezet. Daaruit blijkt dat het schip jonger is dan het onderste deel van de toren. Ook het steenformaat is kleiner (28 x 13,5 x 8 cm.) Althans, van het onderste gedeelte dat aan de noordkant tot ongeveer halverwege de gevel reikt en aan de zuidkant tot aan de waterlijst. Boven die grenzen is een langere, maar plattere steen gebruikt (29 x 14 x 6,5 cm.). Onder is gemetseld in wild verband, boven in staand verband. Vooral aan de noordkant is deze tweedeling gaaf gebleven en goed te zien (7).

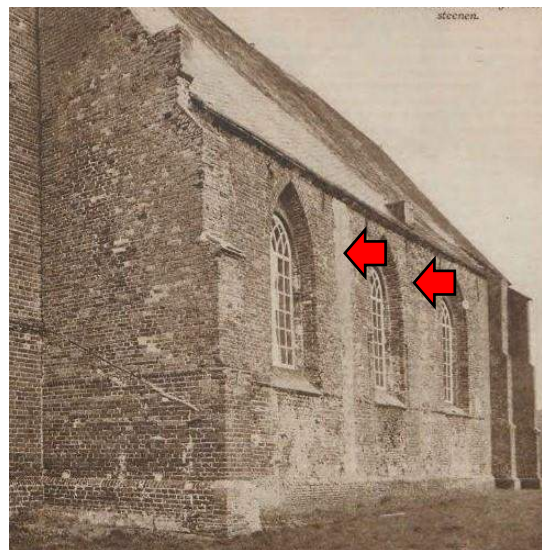
7. Noordzijde schip: grens tussen bouwfases.

Is hier sprake van twee geheel verschillende bouwfases of is voor het onderste deel gebruik gemaakt van afbraakmateriaal van het oude schip? Archeoloog Pieter den Hengst neigt naar het laatste, hij stelt: *“Bij de opgraving werd van enkele complete bakstenen die los in het schip gevonden werden, het formaat gemeten. Hetzelfde gebeurde voor een flink aantal gebroken bakstenen uit de funderingszone van het huidige schip. Deze bakstenen zouden afkomstig kunnen zijn van de afgebroken ‘romaanse’ kerk*

waarvan de fundering bij de opgraving kwam bloot te liggen. Qua baksteenformaten blijkt er overeenkomst te bestaan tussen dit veronderstelde afbraakmateriaal van de ‘romaanse’ kerk en het onderste deel van de schipmuren. (...) Het onregelmatige metselverband van dit deel kan ook wijzen op hergebruikt materiaal.”

Als Den Hengst gelijk heeft, stammen de stenen nog uit de 13de eeuw en kwam de herbouw rond 1350 tot stand. De stenen die tekort kwamen, zijn dan met eigentijdse formaten aangevuld. Het onregelmatige metselverband wordt hiermee niet verklaard. Metselaars zullen uit het afbraakmateriaal zeker de beste stenen hebben geselecteerd voor de buitenkant, zodat het creëren van een regelmatig verband heel goed mogelijk was. Het wild verband dat we hier aantreffen is dan ook een gangbaar 14de-eeuws metselverband.

Tegenwoordig is het schip aan beide zijden voorzien van een viertal steunberen (contreforten). Oude foto's laten zien dat voor de restauratie de middelste steunberen ontbraken; de littekens in het metselwerk verraden dat ze waren afgebroken. Dit doet vermoeden dat deze steunberen hier van oorsprong ontbraken. Voor de afbraak was geen aanleiding, tenzij deze

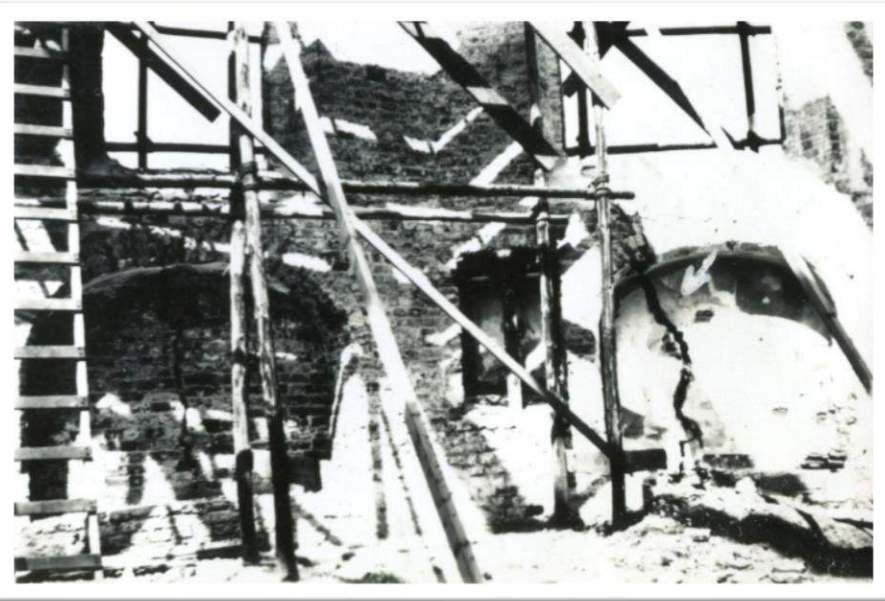

8. Zuidgevel schip voor de restauratie. Verwijderde steunberen schip (foto: Het Noorden in woord en beeld).

steunberen met een slecht metselverband waren toegevoegd en dreigden af te scheuren.

Koor

Het muurwerk van het koor bestaat aan de buitenzijde grotendeels uit vrij kleine bakstenen (22/24 x 10,5/11 x 4,5/5 cm.) die er in het verleden steeds de aanleiding toe gaven het koor als 15de- of 16de-eeuws aan te merken. Aan de binnenzijde wordt het metselwerk tegenwoordig aan het oog onttrokken door een pleisterlaag. Op een foto uit 1937, toen de pleisterlaag was weggebikt, is te zien dat de muur binnen uit grote bakstenen bestaat (9). Ook uit opmerkingen van cultuurhistoricus M.D. Ozinga, die tijdens destijds de bouwplaats bezocht, blijkt dit.¹¹ Het lijkt er dan ook sterk op dat de gevel in de 15de of vroege 16de eeuw is ommetseld. Waarschijnlijk kwamen bij die gelegenheid ook de grote laatgotische raamvensters en de steunberen tot stand.

9. De schoongebikte muur van het koor toont grote bakstenen.

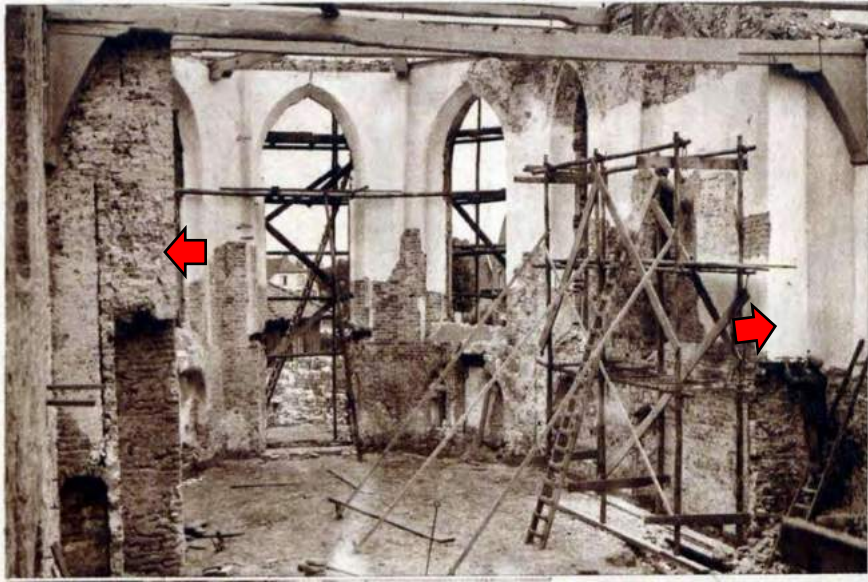
Vermoedelijk waren de ommetseling en steunberen noodzakelijk omdat de oorspronkelijke muur te licht was om de spatkrachten van de gewelven voldoende op te vangen. Het is waarschijnlijk niet voor niets dat de gevels van het koor nog altijd flink overhellen, met name aan de noordoostkant. Het ommetselde koor heeft al wel een gotisch karakter gehad, gezien de polygonale koorsluiting en de gotische korfboognissen aan de binnenkant. Het zal naar schatting dateren uit de tweede helft van de 13de eeuw.

In de bovenste twee meter vertoont het koor aan de buitenzijde overal afwijkend metselwerk, soms met grotere formaten (hergebruik?) of een afwijkende steenkleur.

Opmerkelijk is dat de oostgevel van het schip 'koud' tegen steunberen van het ommetselde koor aanstaat. Toch wil dat niet zeggen dat het schip jonger is dan deze ommetseling. Vanwege de benodigde ruimte voor de ommetseling lijkt een stuk van de gevel van het schip te zijn weggebroken, om vervolgens met dezelfde stenen weer te zijn aangevuld.

Tijdens de restauratie in 1937 – 1939 zijn ten behoeve van de herbouw van de triomfboog twee flinke stukken opzichzelfstaand (en blijkbaar loszittend) muurwerk in de contactzone tussen koor en schip verwijderd. Vermoedelijk waren dit overblijfselen van het oudste schip. Op een foto die daarvan werd gemaakt, lijkt het te gaan om 'kistwerk', een zeer oude vorm van baksteenbouw (late 12de eeuw – vroege 13de eeuw). Daarbij werden twee dunne evenwijdige muren opgetrokken die zonder metselverband werden opgevuld met bakstenen, puin en mortel (10).

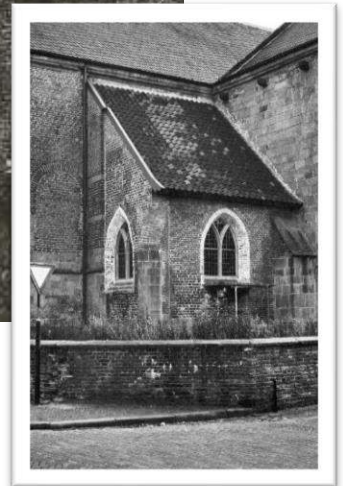
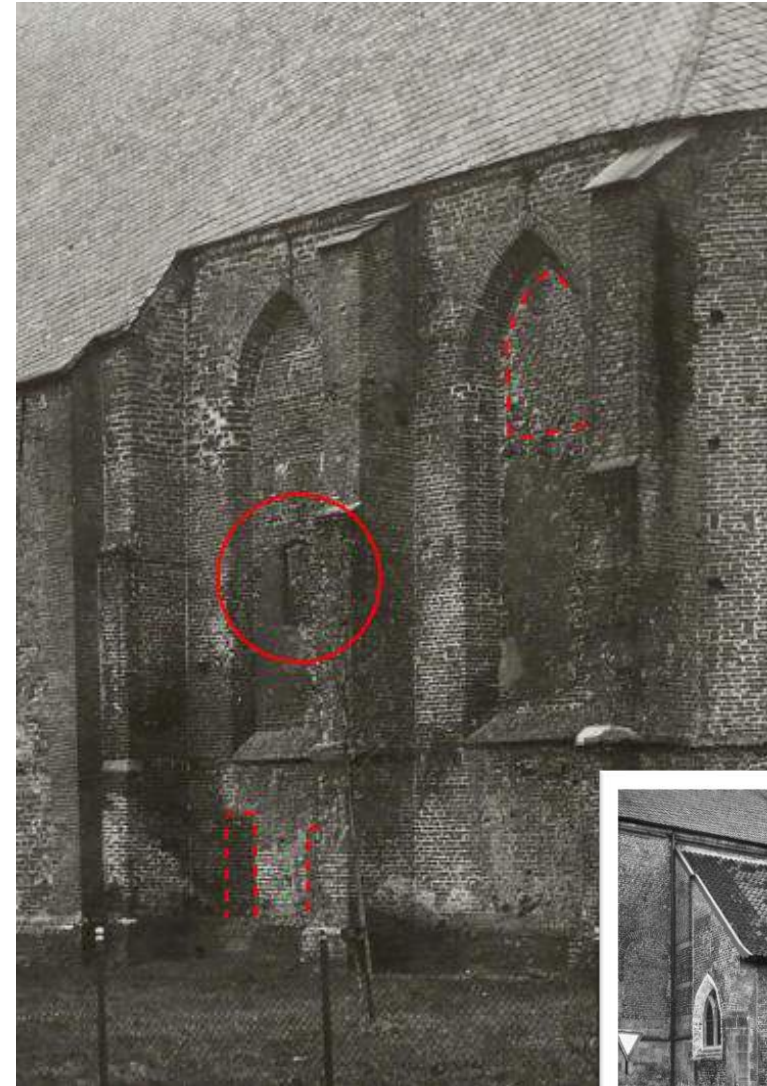
Op oude foto's is te zien dat maar liefst vier van de zeven vensters in het koor waren dichtgezet. Drie ervan werden bij de restauratie geopend en voorzien van gotische traceringen en glas-in-lood. Hoewel ze misschien al eeuwenlang dicht waren, hebben die ramen er bij de twee noordelijke vensters inderdaad gezeten. Op een oude foto zijn namelijk nog over de hele lengte vaag de omtrekken van kantmontants te zien.

10. De deels al verwijderde randen kistwerk (rode pijlen) bij de restauratie.

Aan de zuidkant zien we die montants alleen bovenin het rechtervenster en bij het linker ontbreken ze geheel (11). Dit hoorde bij de originele opzet. Voor de reformatie heeft zich op deze plek namelijk vrijwel zeker een sacristie (priesterruimte) bevonden. Blinde vensters in koortraveeën zijn vaak indicatief voor dergelijke aanbouwsels. We zien in dit geval ook kleinere dichtgezette openingen, waarvan één zich hoog, binnen de linker nis bevindt (11 cirkel). De sacristie moet dus een verdieping hebben gehad. Het gebouw was twee traveeën breed, want in beide nissen zijn nog restanten van een stuclaag zichtbaar. Het bovenlicht in de rechter nis stak dus net boven het dak uit.

11. Dichtzettingen in de blinde vensters aan de zuidzijde wijzen op de aanbouw van een forse sacristie. Inzetje: sacristie van de Blasiuskerk te Delden (Ov). (foto's: RCE).

12. Oostzijde in 1920: de weinig subtiële rechthoekige koorentree is bij de restauratie dichtgezet (foto RCE).

13. Zuidoostzijde: van de twee blinde vensters in het koor is er tegenwoordig nog één over (foto RCE).

15. Zuidwestzijde in 1920: het hok tegen de toren was in 1937 al verdwenen. Op de plaats van de huidige 'gotische' entreepartij met bovenlicht zien we hier een 19de-eeuws raamvenster (foto RCE).

14. Noordkant: ook aan deze zijde waren de vensters van de koortraveeën dichtgezet en ontbreken er steunberen (foto RCE).

16. Deze interieurfoto van voor de restauratie toont nog het houten balkenplafond uit ca. 1610 (afb. Drents Archief).

17 - 18. Kiekjes uit een fotoalbum van de restauratie. Boven: de zuidgevel in de steigers. Het dak is al beplankt. Onder: de buitenschil van de toren (bovenkant tweede geleding) wordt opnieuw opgemetseld (afb. Bé van der Veen).

3. Restauratie 1937-1939

Het huidige aanzien van de kerk wordt sterk bepaald door de ingrijpende restauratie van 1937 en 1939 die plaatsvond volgens de toenmalige historiserende restauratieopvattingen. Jans Boelens wordt stevast genoemd als de architect, maar het project had meerdere vaders.

Op oude foto's is te zien dat de kerk aan het begin van de 20ste eeuw hard aan een algehele restauratie toe was (12 - 15). Het gebouw zag er rommelig en verweerd uit. De opknappbeurten uit de 19de eeuw – met name die van 1846 – 1847 hadden meer kwaad dan goed gedaan. De traceringen van de gotische spitsboogvensters waren vervangen door slechtpassende veelruitige houten ramen in de trant van de destijds populaire Waterstaatsstijl. De zuidelijke entree was dichtgezet en de noordelijke ernstig verminkt. In de koorsluiting was een slecht passende nieuwe ingang aangebracht (12). In het koor waren drie vensters dichtgezet en bij het schip miste een vijftal steunberen (13, 14).

Deze verminkingen moeten in de daaropvolgende periode, toen de gotische bouwstijl een revival beleefde, veel mensen een doorn in het oog zijn geweest. In 1914 lagen dan ook de plannen klaar voor restauratie. Ze waren afkomstig van de Groninger architect Gerhardus Hoekzema (1875 – 1935). Een opmerkelijke keuze, want Hoekzema ontwierp vooral moderne gebouwen in de trant van Berlage en de Amsterdamse School – diverse van zijn gebouwen zijn tegenwoordig rijksmonument. Bij zijn plan voor de Stefanuskerk volgde hij echter de gangbare historiserende restauratieopvattingen van architecten zoals P.J.H. Cuypers, J.A.G. van der Steur en H.A. van Heeswijk.

Hoekzema wilde het gebouw niet alleen in volle gotische glorie herstellen maar het daarin ook verbeteren. Zo was hij van plan de middeleeuwse blinde vensters en galmgaten van de toren tot dezelfde omvang te verbreden als de hoge nis boven de ingangspartij, waardoor het verschil in bouwopvatting tussen de onder- en bovenpartij teniet zou worden gedaan (39). Verder

kregen de spitsboogvensters weer stenen traceringen. De vorktraceringen in het koor waren waarschijnlijk wel conform de historische situatie, maar het maaswerk zat voor zover na te gaan alleen in het bovenlicht van de noordelijke entree. Verder moesten dichtgezette vensters weer worden heropend. De beide ingangen zouden in hun (vermeende) oude staat worden teruggebracht en voorzien van stevige strokenduuren met gotische siergehengen. Binnen moest het 17de-eeuwse balkenplafond wijken. Er zou een houten tongewelf voor terugkomen in het schip en gemetselde gewelven in het koor. Die gemetselde gewelven zijn op de tekening van Hoekzema veel te hoog ingezet waardoor ze tot ver boven de rompmuren uitstaken (39). Dit zou voor ernstige stabiliteitsproblemen hebben gezorgd.

De aanbesteding voor de restauratie vond plaats op 31 juli 1914. Drie dagen eerder was de Eerste Wereldoorlog uitgebroken. Door de mobilisatie, die de dag erna begon en vier jaar zou duren, kwam er niets meer terecht van de uitvoering. Achteraf gezien mogen we daar heel blij om zijn.

Het duurde tot 1934 voor er nieuwe restauratietekeningen ter tafel kwamen. Hoekzema was niet meer van de partij. Mogelijk was hij ziek; in elk geval overleed hij het jaar daarop. Zijn plaats werd ingenomen door Jans Boelens Kzn. (1891 – 1965) een architect van boeren komaf uit Loon bij Assen. Boelens had naam gemaakt met de herbouw van de Sint-Nicolaaskerk in Dwingeloo na de grote dorpsbrand in 1923. Ook ontwierp hij in 1927 het nieuwe gemeentehuis van Westerbork in de stijl van de Delftse School –veel van zijn bouwwerken hebben inmiddels eveneens een monumentenstatus.

In februari 1937 werd het startsein voor de restauratie gegeven en kon Boelens een bestek opmaken. Een maand later volgde de aanbesteding. Aannemer Jan Baron uit Drachten kreeg de opdracht als laagste inschrijver voor 20 duizend gulden.

Opmerkelijk genoeg had Boelens in de tussenliggende drie jaar nauwelijks iets gedaan om het plan van Hoekzema te verbeteren. Sterker, hij nam het bijna een op een over, inclusief de verbreding van de torenvensters en de constructiefouten in het koorgewelf. Eigenlijk wijzigde hij in eerste instantie

alleen het bankenplan en koos hij voor een modernere dakconstructie met een 'verstijfd verbeterd Hollands spant' (40, 41).

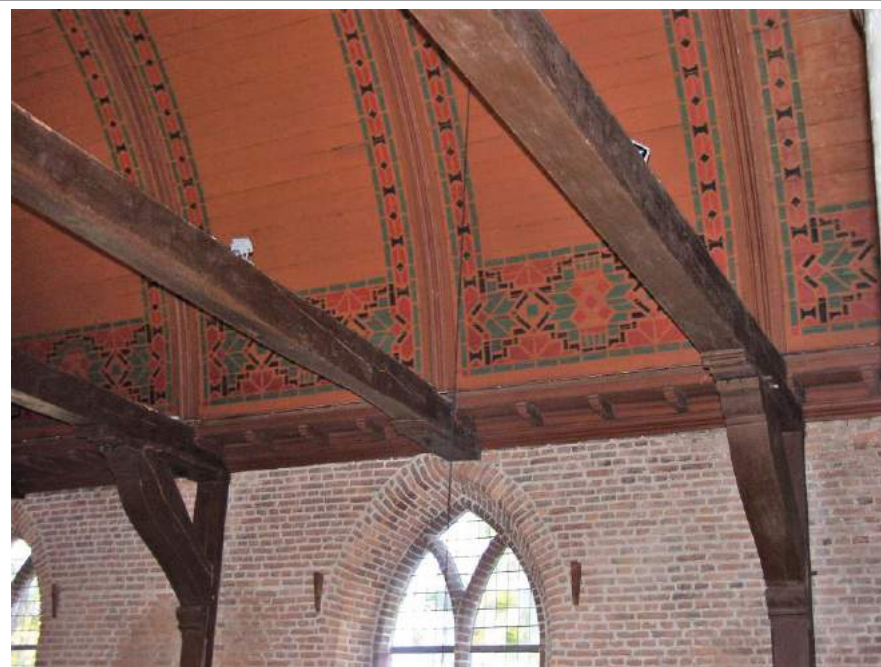
Bij die aanpassingen zou het vermoedelijk zijn gebleven als Boelens niet was bijgestaan door H. Onnes, een bureauarchitect van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg. Zijn naam heeft lang in de kwade reuk gestaan, want Onnes maakte zich in de oorlogsjaren als NSB'er weinig geliefd.¹²

Zijn verwerpelijke politieke voorkeur ten spijt heeft Onnes een zeer gunstige invloed op de restauratie gehad. Blijkens zijn commentaar op het bestek beschikte hij duidelijk over meer materiaalkennis en verstand van oude bouwkunst dan Boelens. Hij was het die Boelens wees op de constructiefouten in het koorgewelf en op tekortkomingen van het geplande houten tongewelf. Ook liet hij hem nog eens goed naar sommige al te specifieke venstertraceringen kijken en naar de onevenwichtige verdeling van de dakspanten. Hij adviseerde de brandmuur boven de triomfboog te laten vervallen en een betere stoep aan te brengen bij de toren.

Vermoedelijk overtuigde hij Boelens ook af te zien van de aanpassingen aan de torenvensters. Behalve aanmerkingen op het ontwerp gaf Onnes ook veel praktische tips. Bijvoorbeeld over de mengverhoudingen van de mortel voor het voegwerk, waar Boelens een veel te groot aandeel portlandcement had voorgeschreven.

Het lijkt erop dat de werkverhouding met Onnes redelijk goed is geweest. Toch volgde Boelens niet al zijn adviezen op. Zo handhaafde hij de moderne dakconstructie. Dit ongetwijfeld tegen de zin van Onnes, die opmerkte: *"Het geheel vestigt den indruk voor een tentoonstellingsgebouw te zijn bedoeld, is althans in geen opzicht te vergelijken of in overeenstemming te brengen met het karakter van het stoere, bestaande bouwwerk, hetwelk de eeuwen getrotseerd heeft."*¹³

Onnes leverde ook concrete bijdrages met een verbeterd interieurplan (zie pag. 31) een ontwerp voor de orgelgaanderij en het ontwerp voor de aangebouwde consistoriekamer (26 - 28). Dit verrees boven de kelder voor de centrale verwarmingsketel. Hij koos daarvoor de historisch correcte plek

19. Sint-Nicolaaskerk Dwingeloo

Bij de restauratie van de Stefanuskerk ging Jans Boelens op veel punten vergelijkbaar te werk als bij zijn eerste grote restauratieproject, de herbouw van de in 1923 afgebrande Sint-Nicolaaskerk te Dwingeloo. Net als bij de Stefanuskerk liet hij ook hier de muren ontleisteren, de raamvensters opnieuw van gotische traceringen voorzien en talloze bouwsporen die niet in het ideale plaatje pasten verwijderen. Ook de Sint-Nicolaaskerk had voor de brand een 17de-eeuwse platte zoldering. Boelens liet alleen de trek balken terugkeren, die anders dan in Beilen wel getrouw werden gereconstrueerd. Hij weerstond de roep om een stenen gewelf aan te brengen (dat hier waarschijnlijk nooit gezeten had) en koos voor een fraai gedetailleerd houten tongewelf, met een kleurige art-deco beschildering van Louis Kortenhorst. Daarmee werd een element aan het gebouw toegevoegd dat nu een hoge monumentwaarde bezit.

aan de zuidkant van het koor, want op deze plaats heeft zoals gezegd vrijwel zeker eerder een sacristie gestaan. Het gebouwtje werd in 1990, tijdens de tweede restauratie, vervangen door de huidige, grotere aanbouw naar ontwerp van Siebe Deinum.

Terug naar Boelens. Als we zijn werk in zijn totaliteit beoordelen, moeten we concluderen dat hij zich er nogal gemakkelijk vanaf heeft gemaakt. Een erg onderscheidende invulling (zoals het art deco-gewelf in Dwingeloo) gaf hij aan deze restauratie niet. De gewelfontwerpen kwamen volledig uit de koker van Hoekzema, de 'verstandige' aanpassingen waren veelal afkomstig van Onnes. Waar Boelens wel zijn eigen inzichten volgde, lijkt zijn werk een herhaling van zetten die hij deed in Dwingeloo. Zo lijken de glas-inloodbeglazing en vloerbetegeling als twee druppels water op die in de Sint-Nicolaaskerk van Dwingeloo (21, 22) Ook koos hij voor eenzelfde oplossing voor de doorgang van kerk naar toren. Hij verving de 17de-eeuwse trekbalken waarbij de nieuwe sleutelstukken met een gotische peerkraal werden uitgerust en in navolging van Dwingeloo om en om een korbeelstel met muurstijl kregen (23 - 25).

Net als in Dwingeloo poetste hij al restaurerend tal van waardevolle bouwsporen weg die ons vandaag de dag een veel beter beeld van de bouwgeschiedenis hadden kunnen geven. Zo liet hij ten behoeve van de herbouw van de triomfboog muurwerk verwijderen op de grens van koor en schip dat mogelijk tot de oudste kern van het gebouw heeft behoord (10). Door zijn obsessie voor schoon metselwerk, liet hij (net als in Dwingeloo) onnodig alle muren ontpleisteren, zonder zich af te vragen of zich onder de witkalk oude muurschilderingen konden bevinden. Vermoedelijk onder invloed van Onnes werden de muren toch opnieuw gestuukt en met een grove kwast nagestreken, zodat een ruw oppervlak ontstond.

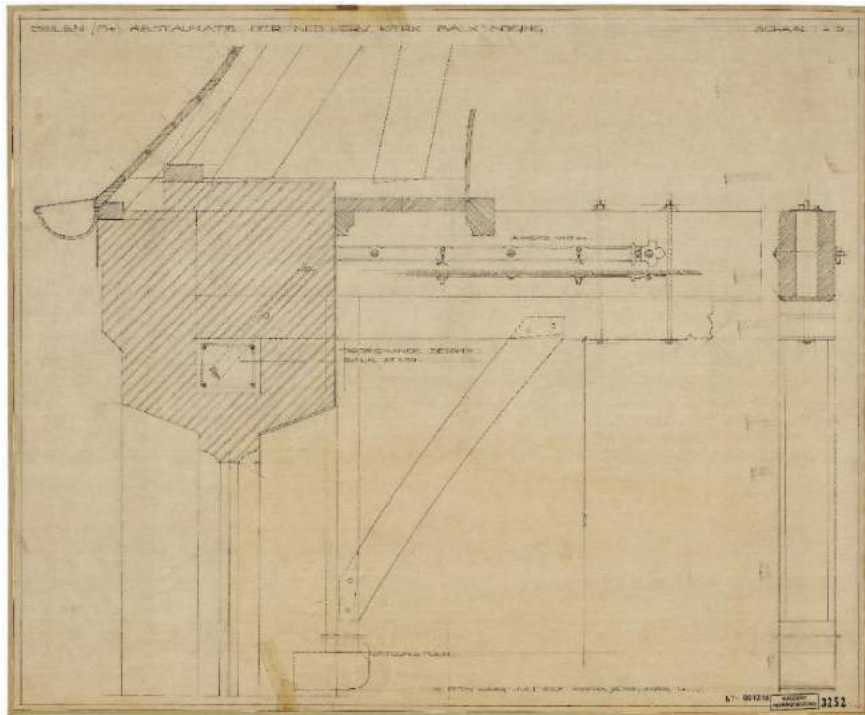
In positieve zin moet worden gezegd dat Boelens wel veel belang hechtte aan passend restauratiemateriaal. Hij hergebruikte waar het maar kon de oude bakstenen. Misschien mogen we daarin een eerste kritische reflectie zien op de eigen restauratie-ethiek.

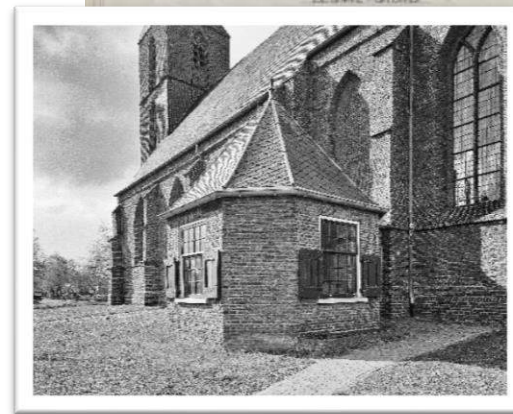
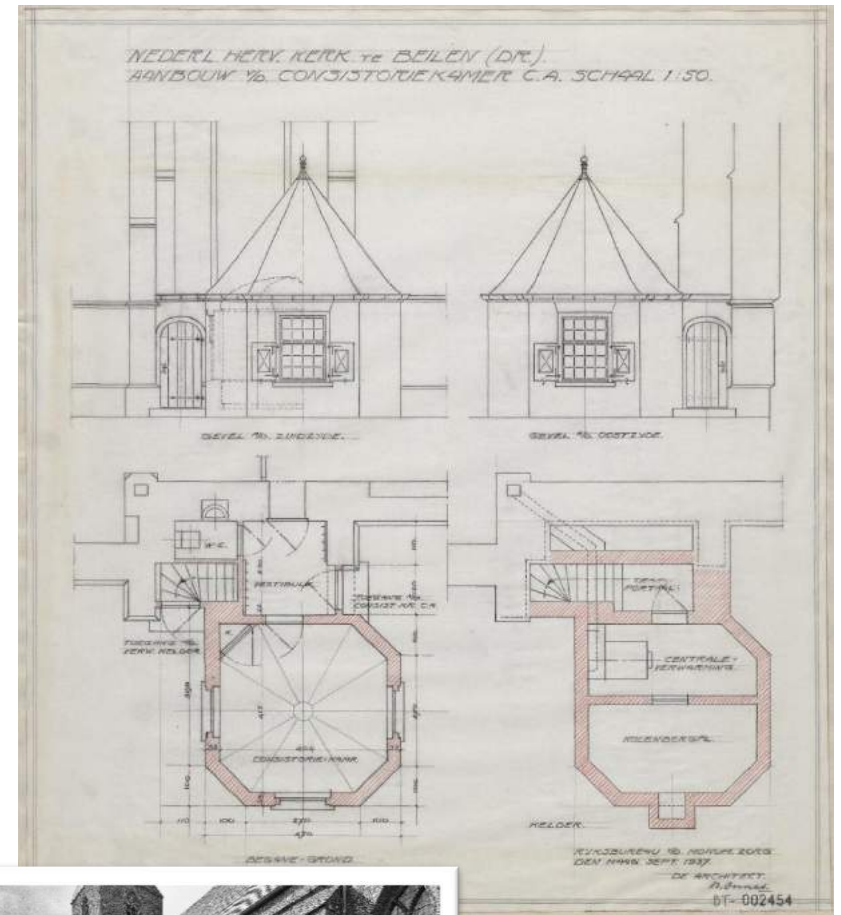
20. Deze dakspanten waren Onnes veel te modern.

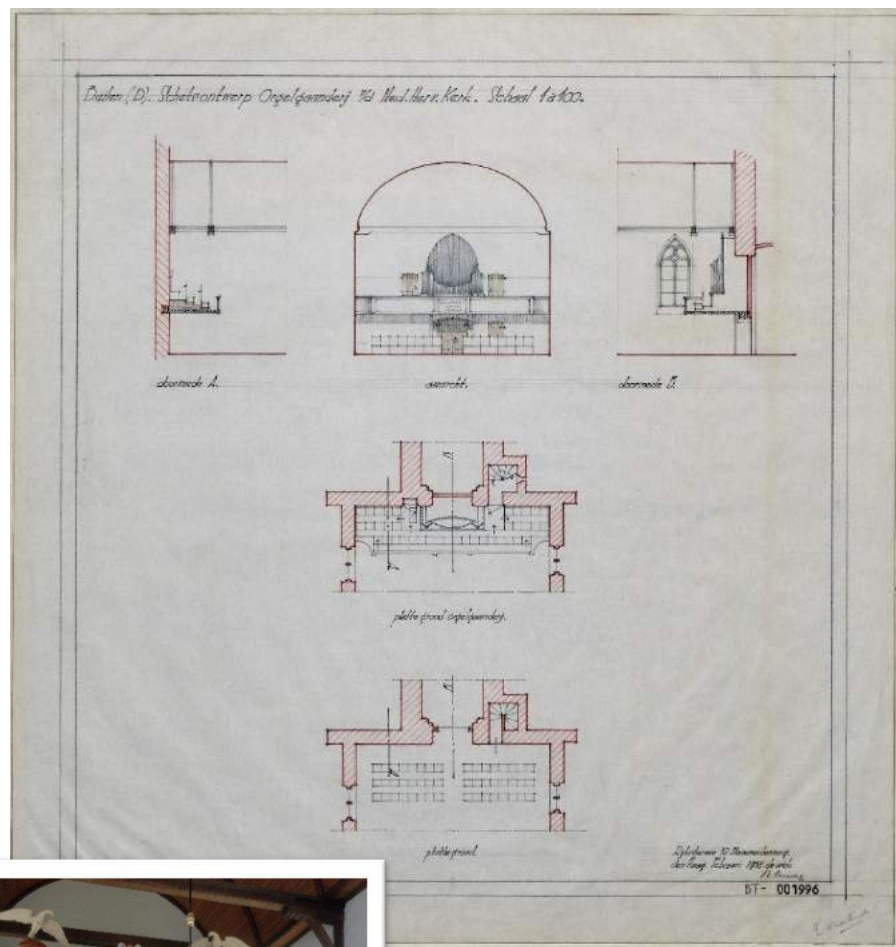
21 – 22. Glas in loodramen in Beilen (links) en Dwingeloo (rechts).

23 – 25. Boelens ontwerp voor de nieuwe korbeelstellen. Hij voorzag het sleutelstuk van een gotische peerkraal. De oorspronkelijke sleutelstukken waren echter in een vroeg-17de-eeuws motief geprofileerd (inzet links). (afb. RCE, Bé van der Veen).

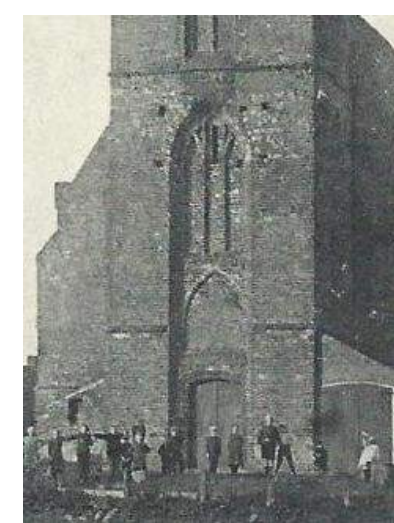
26 - 27. Ontwerp van H. Onnes voor de consistoriekamer. (afb. RCE).

28. Ook onder de tekening van de orgelgaanderij staat de naam van H. Onnes (afb. RCE).

29 - 30. Aanpassingen vensters koor.

31 - 32. Aanpassingen entreepartij toren.

Waardestelling restauratie 1937 - 1939

De restauratieopvattingen van Boelens en vele andere restauratiearchitecten van zijn generatie, zijn inmiddels zelf deel gaan uitmaken van de bouwhistorie. Terecht worden hun ingrepen, hoe historiserend soms ook, niet meer automatisch als indifferent weggezet. Dat wil niet zeggen dat alle werkzaamheden direct een hoge monumentwaarde bezitten. Zolang als er wordt gerestaureerd, worden er ook minder gelukkige keuzes gemaakt – en bij de Stefanuskerk zijn dat er heel wat geweest.

Bovendien moet voor een hoge waardering wel sprake zijn van een heel duidelijke restauratiefilosofie of een sterke signatuur van de architect. Bij de Stefanuskerk lijkt er echter nauwelijks één bepaalde lijn te zijn gevolgd. Een duidelijke ‘handtekening’ van architect Boelens, zoals hij die in Dwingeloo liet zien, ontbreekt. Eigenlijk is de inbreng van Hoekzema en Onnes met hun tegengestelde restauratieopvattingen nadrukkelijker zichtbaar, en voor het meubilair geldt dat voor Canneman (zie pag. 51).

■ Een hoge waarde hebben om die reden alleen de herstelwerkzaamheden waarbij geen noemenswaardige veranderingen zijn aangebracht of waar de reconstructie heeft plaatsgevonden op basis van nog duidelijk zichtbare sporen. Te denken valt aan diverse inboetingen van het metselwerk of het herstel van de noordelijke ingangspartij. We mogen ze zien als normaal herstel van de originele (middeleeuwse) structuren. Ook de leibedekking op kerkdak en torenspits valt onder deze categorie.

■ Een positieve waarde hebben de reconstructies waarvoor we geen (duidelijke) aanwijzingen meer hebben of ze er daadwerkelijk zo hebben uitgezien. Het gaat om het openen van dichtgezette raamvensters, het aanbrengen van gotische traceringen in de vensters en de gereconstrueerde ingangspartij aan de zuidgevel en de gewelven in het koor en boven de entreeruimte van de toren. Ook de opnieuw aangebrachte steunberen bij het schip vallen hieronder, omdat we niet meer kunnen beoordelen of die verwijderde steunberen zelf eigenlijk wel origineel waren.

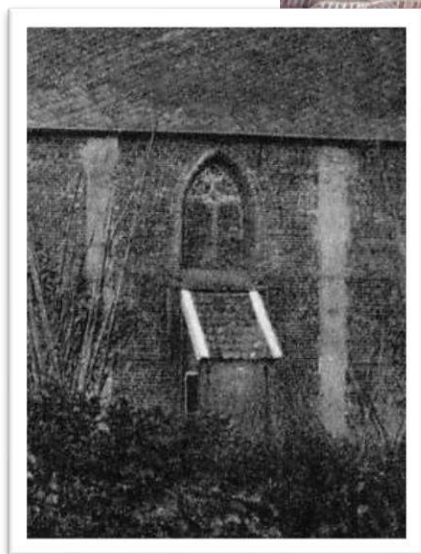
In deze gevallen gaat het om ingrepen waarvan men destijds oprecht meende dat ze er zo uit moesten hebben gezien – en misschien klopt dit deels ook wel, dat kunnen we alleen niet meer controleren.

■ Ook aanpassingen waarvan we zeker weten dat ze er niet zo hebben uitgezien, maar die een duidelijke tijdsgebonden signatuur dragen, hebben een positieve waarde, zoals de betegeling van de kerkvloer, de orgelgalerij, de glas-in-loodramen, de dakconstructie en de ‘Efteling-gotische’ kerkdeuren.

■ Arbitrair is of we die positieve waarde ook moeten toepassen op het houten tongewelf en de namaak-gotische trekbalken en korbeelstellen. Dit zijn volledig fictieve reconstructies, die een destijds nog intacte, eeuwenoude situatie hebben vervangen enkel omdat deze niet in het historiserende restauratieplaatje paste. Een positieve waarde is hier eigenlijk alleen van toepassing vanwege de inmiddels al weer tachtigjarige leeftijd van deze doelbewuste geschiedvervalsing. Omdat het gewelf – anders dan bijvoorbeeld in Dwingeloo – ook geen waardevolle eigentijdse architectonische of kunsthistorische karakteristieken vertoont, zou een indifferente waarde in feite op zijn plaats zijn.

■ Een indifferente waarde hebben (vooralsnog) alle latere tot stand gekomen toevoegingen, zoals de in 1990 tot stand gekomen consistorieruimte en de houten torentrappen.

Voor waardestelling kerkbanken en kansel zie pag. 33 en 37.

33. Links: de noordelijke ingangspartij – met de damesentree – heeft een hoge monumentwaarde. Er is stevig gerestaureerd, maar wel op basis van bestaande structuren. Achter het klompenhok was de entree nog vrijwel intact. Het patroon van de tracering in het venster is oorspronkelijk.

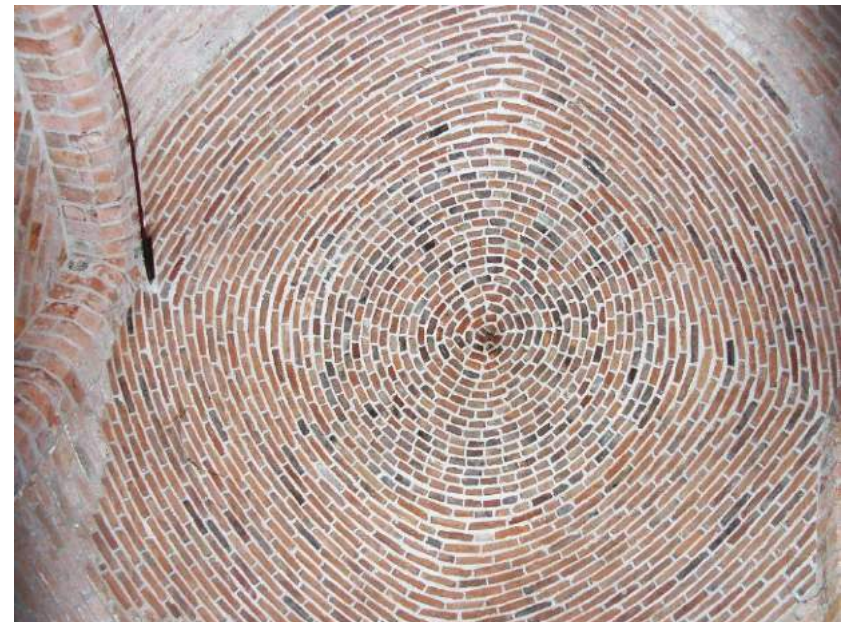
34. Rechts: de zuidelijke ingangspartij – met de herenentree – heeft een positieve monumentwaarde. De middeleeuwse vensteropeningen waren hier veel ernstiger verstoord dan aan de noordzijde. De nog aanwezige restanten werden grotendeels vervangen; wat we nu zien is voornamelijk reconstructie.

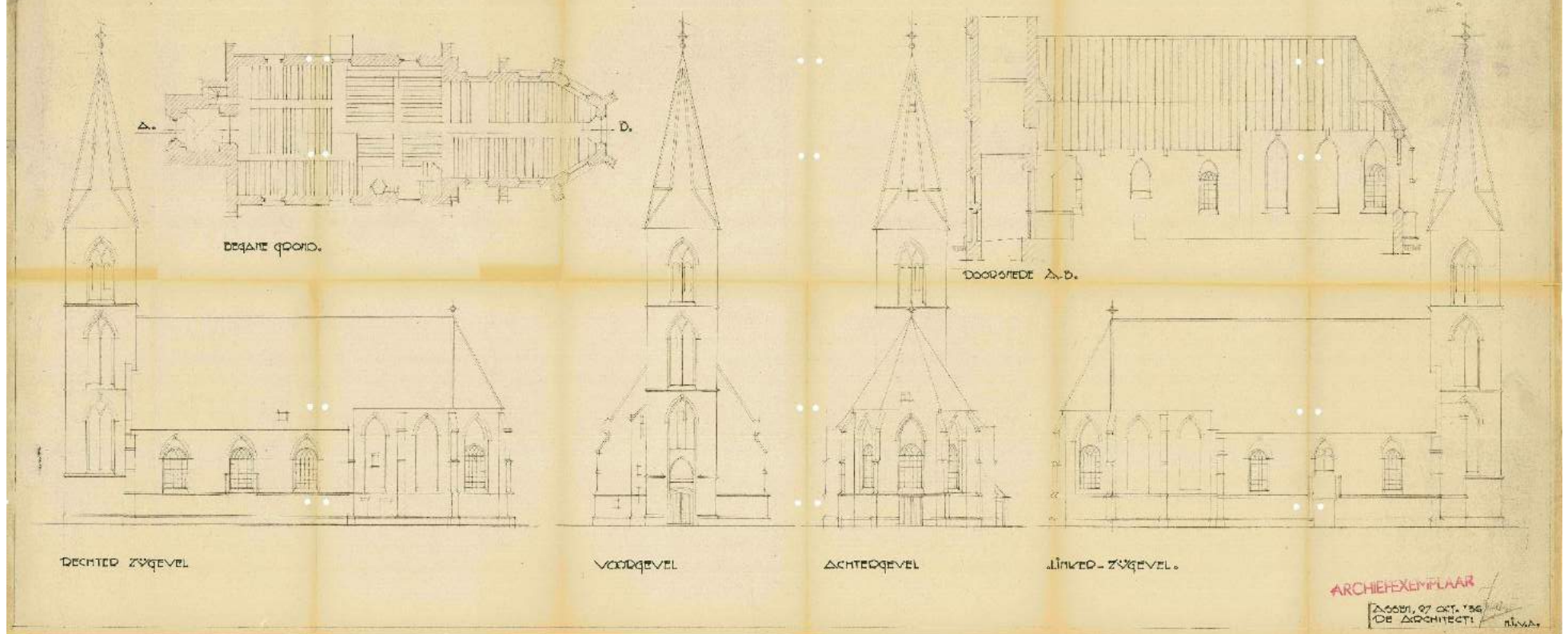

35 - 37 Drie zeer verschillende gewelven, allemaal tot stand gekomen tijdens de restauratie: het stenen kruisribgewelf in het koor, het houtentongewelf in het schip en het koepelgewelf in de toren. Van het torengewelf zijn de aanzetten nog origineel. Het koorgewelf is daarentegen geheel gereconstrueerd. Van het tongewelf is niet eens zeker of het hier ooit wel gezeten heeft.

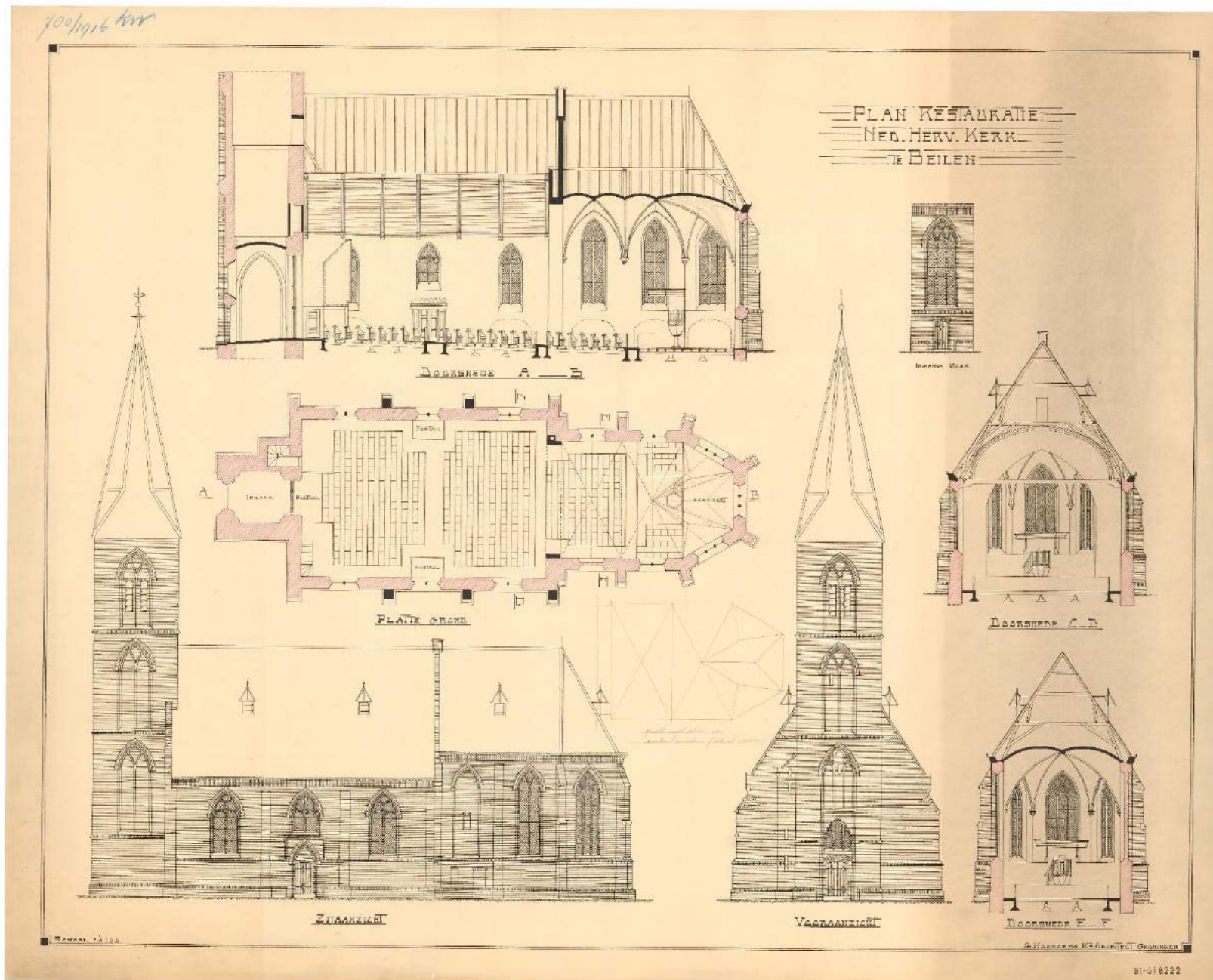
Alle gewelven bezitten een positieve monumentwaarde, waarbij het torengewelf zogezegd 'donkergroen' en het tongewelf 'lichtgroen' is (bovenste foto's RCE).

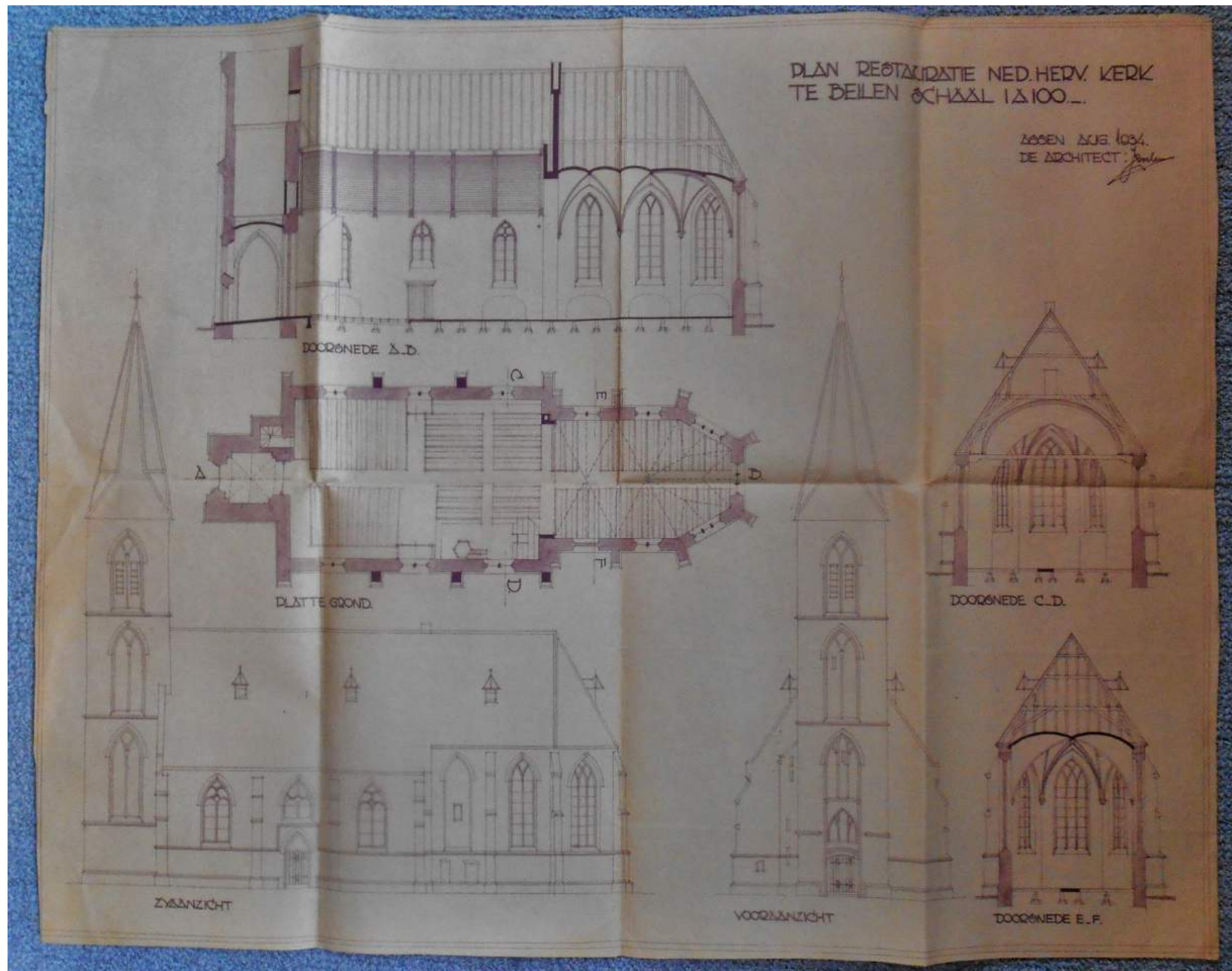
Bestaande toestand vóór med. medv. werk te delen. Schaal 1:100.

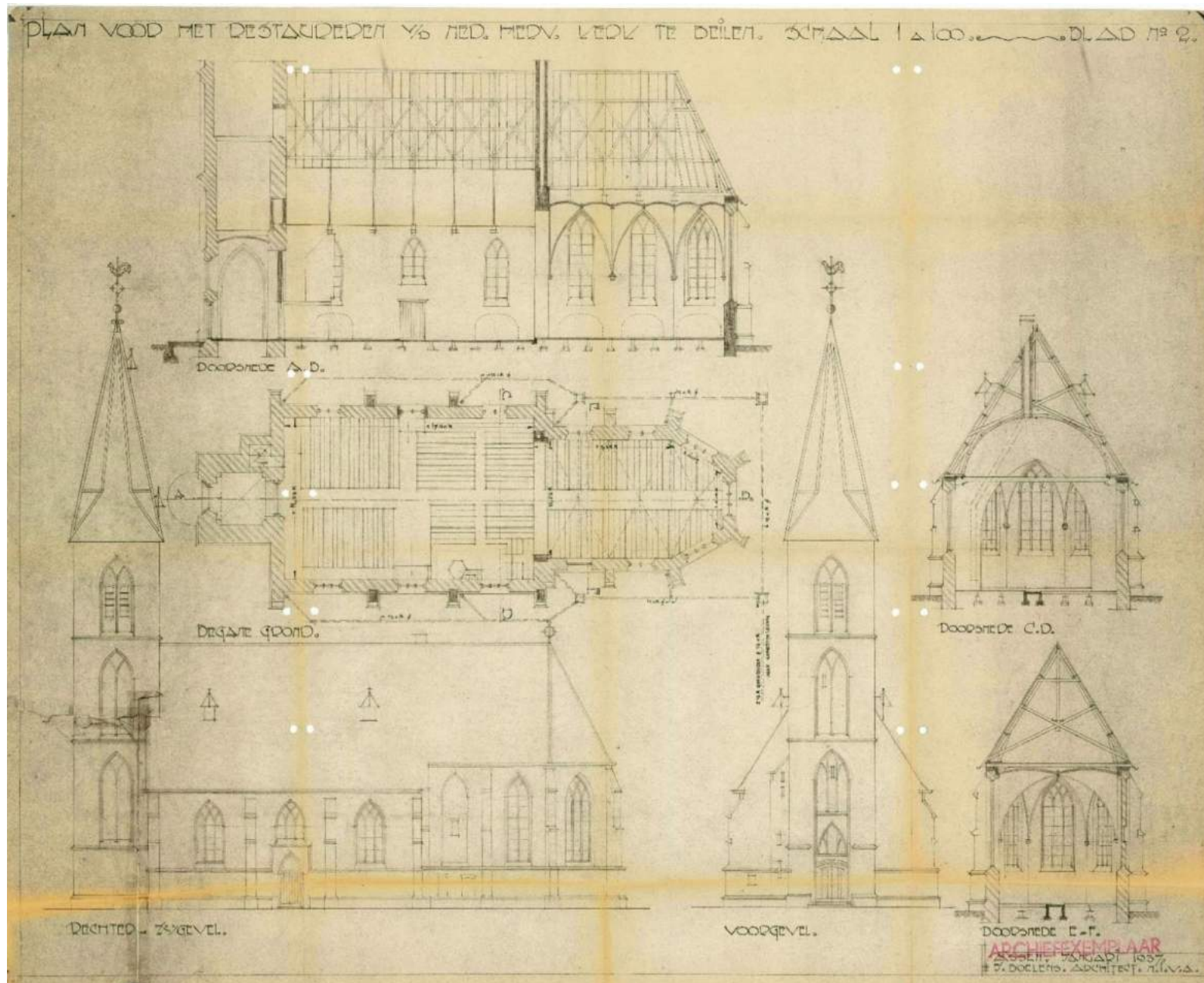
38. Tekening oude situatie kerk, 1936. (afb. Gemeentearchief Midden-Drenthe).

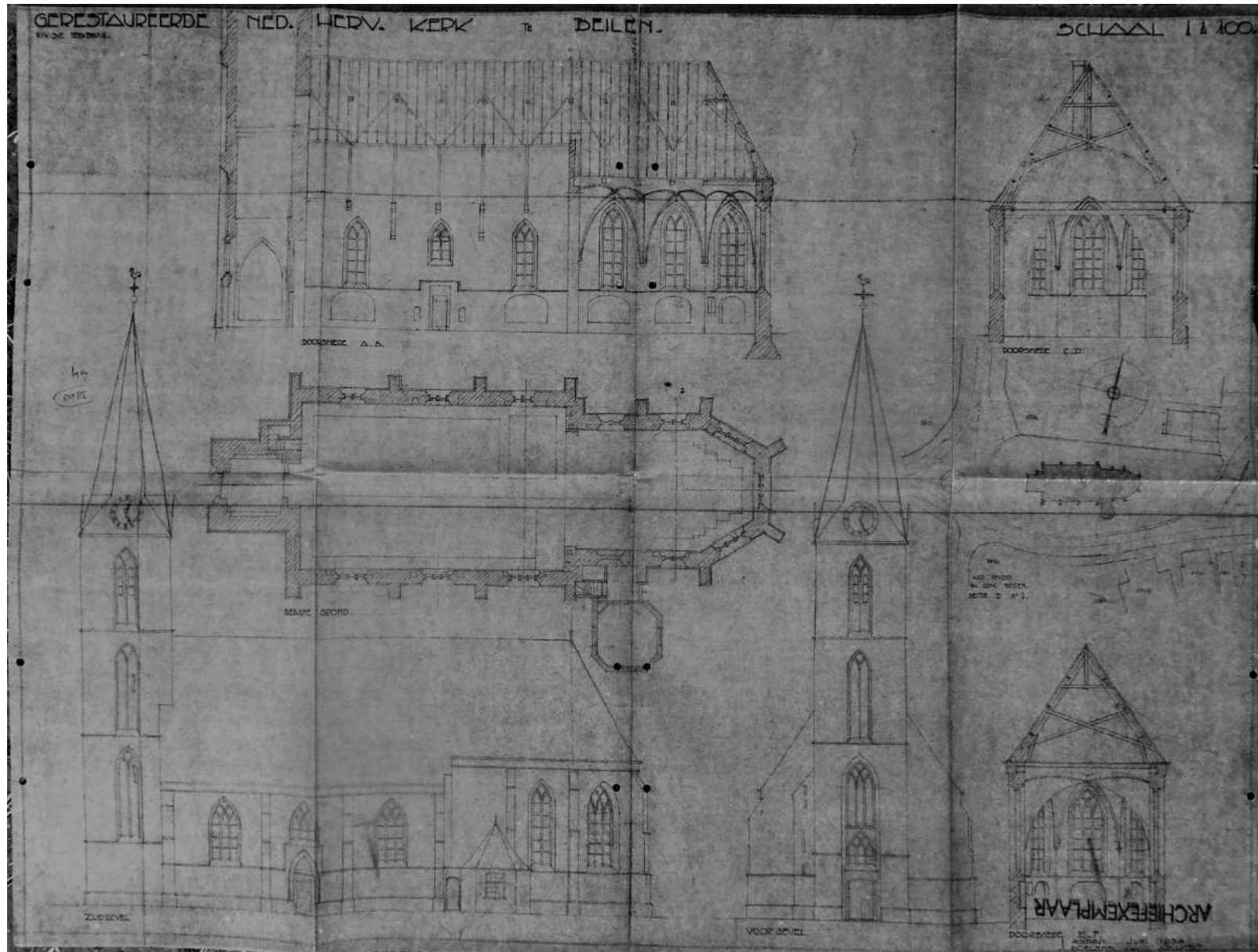
39. Ontwerptekening
Hoekzema, vermoedelijk uit
1914 (afb. RCE).

40. Eerste tekening Boelens, 1934. Het is bijna een kopie van het ontwerp van Hoekzema.

41. Van de tweede tekening van Boelens uit 1936 is geen exemplaar gevonden. Dit is de derde tekening uit januari 1937. Diverse aanpassingsvoorstellen van Onnes zijn al doorgevoerd, onder meer m.b.t. de venstertraceringen van het schip, de verlaging van het koorgewelf en de verbeterde ronding van het tongewelf. (afb. Gemeentearchief Midden-Drenthe).

42. De vierde tekening, juni 1938.

Belangrijkste wijzigingen: aan de zuidzijde van het koor is de consistoriekamer uitgebouwd; het bankenplan is gewijzigd; de trekbalken hebben 'gotische' sleutelstukken en korbeelstellen gekregen; de dakconstructie is iets aangepast en de brandmuur boven de triomfboog is verdwenen. Bij de toren is eindelijk de verbreding van de (blinde) torenvensters teniet gedaan; de torenspits heeft wijzerplaten gekregen.

43. Huidige banken (foto RCE).

4. Kerkbanken en bankenplan

Jans Boelens was in de eerste plaats architect, zijn talent lag niet bij het interieur- of meubelontwerp. Waarschijnlijk was hij zich daarvan bewust, want bij zijn eerdere restauratie van de Sint-Nicolaaskerk in Dwingeloo liet hij het ontwerp van de preekstoel over aan de aannemer J. Bakker en kunstenaar Roelfien Marissen. De kerkbanken aldaar zijn waarschijnlijk wel van zijn hand, maar danken hun charme vooral aan de rode kleur, niet zozeer aan het nogal stijve ontwerp.

Bij de Stefanuskerk komt zijn worsteling met het interieur duidelijk naar voren. Bij zijn eerste ontwerpen van mei 1934 en januari 1937 week hij af van het bankenplan van Hoekzema en besloot hij met enkele kleine aanpassingen het historische bankenplan te behouden. Ook handhaafde hij de positie van de kansel aan de zuidmuur. Dit kwam hem echter op kritiek te

staan van zijn co-architect Onnes. Deze constateerde dat de preekstoel in Boelens ontwerp zeer ongunstig was geplaatst: *“Na het opmeten van den triomfboog en het inbouwen der tochtportalen zal men n.l. van ongeveer 50 zitplaatsen uit den predikant niet kunnen zien. Dit bezwaar kan worden opgeheven door den preekstoel naar den z.o. hoek van den triomfboog te verplaatsen, bij welke gelegenheid tevens een mooie, architectonische oplossing voor de samenstelling van de preekstoel met trapje en klankbord kan worden verkregen. In verband met deze verandering zal de indeeling der zitplaatsen en loopspaden nader moeten worden bestudeerd en ongetwijfeld belangrijk moeten worden gewijzigd.”*

Boelens nam de kritiek ter harte en stond toe dat Onnes een nieuw bankenplan maakte (53). Diens tekening was in september 1937 klaar, tegelijk met zijn ontwerp voor de consistorieruimte – de restauratie was inmiddels al maanden in volle gang.

Zelf ontwierp Boelens de kerkbanken, maar dat was ook al geen succes. De bewaarde blauwdruk toont een weinig inspirerende samenstelling van moderne, plomp ogende zijanten en klassieke rugleuningen met panelen (45). Een jaar later werd een verbeterd plan gemaakt. Maar op de tekening zien we niet meer de naam van Boelens staan, maar de initialen E.A.C. Ze staan voor Elias Anthony Canneman (1905 – 1987) een van de jonge architecten bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (46).

Met een paar ogenschijnlijk simpele ingrepen wist Canneman de logheid uit het ontwerp van Boelens te halen. De robuuste vormgeving en het onbehandelde eikenhout ademen nog sterk de sfeer van de Amsterdamse School, maar in de zichtbaarheid van de constructie komt het functionalisme naar voren. Zowel de zittingen als rugleuningen bestaan nu uit planken. De voorschotten hebben een simpele beplanking van verticale rabatdelen met kraal. De bankenblokken staan op een houten vloer, die op advies van Onnes iets werd verhoogd ten opzichte van de tussengelegen gangpaden. Zo kon de vloer onafhankelijk van de bankenblokken waterpas worden gelegd en bleef het hout droog bij *‘het schrobben en reinigen der steenen vloeren’*.¹⁴ Deze

werden betegeld met deels uit de oude kerkvloer hergebruikte ongeglaazuurde rode plavuizen (in het bestek ten onrechte estriken genoemd).

Cannemans talent bleef niet onopgemerkt. Na de oorlog klom hij op tot hoofdarchitect, in welke functie hij tot 1970 talloze belangrijke restauraties verwezenlijkte (onder meer het belfort van Sluis, kasteel Duivenvoorde in Voorschoten, de Nieuwe Kerk in Den Haag en het Markiezenhof in Bergen op Zoom). Na zijn pensionering bleef hij actief als zelfstandig restauratiearchitect en, samen met zijn vrouw Liesbeth, als tuinarchitect.¹⁵

Aanpassingen 2008

Het huidige bankenplan is niet meer origineel. Al eind jaren negentig werden er plannen gemaakt voor aanpassingen in verband met de slechte bruikbaarheid bij muziek- en zanguitvoeringen. Na jarenlang steggelen werd in 2008 uiteindelijk vergunning verleend om alle banken uit het koor te verwijderen en drie segmenten uit het schip. Ook de dwarsgeplaatste banken en stoelen in het schip verdwenen. Het doophek rond de dooptuin was al begin jaren tachtig verwijderd; er was een klein podium voor in de plaats gekomen. De verwijderde banken werden gesloopt en van de planken realiseerde men de eikenhouten vloergedeeltes, als herinnering aan de plek waar de banken stonden.

De Rijksdienst voor de Monumentenzorg gaf haar akkoord duidelijk niet zonder slag of stoot. Zo valt in een van de beoordelingen te lezen: *"(...) dit eikenhouten ensemble is ouder dan vijftig jaar en vertegenwoordigt een niet onbelangrijk bestanddeel uit de geschiedenis van de kerk en karakteriseert bovendien het historische beeld van het kerkinterieur. De eenheid van het kerkinterieur kan grotendeels op het bankenplan en de preekstoel uit 1937-1938 worden herleid."*¹⁶

Een groep kerkgangers maakte zonder succes bezwaar tegen de ingreep: *"De Stefanuskerk heeft nog een zgn. "Rondzit" (rond de kansel), een van de weinigen in Drenthe. Met het verwijderen van een gedeelte van de banken*

*verdwijnt deze karakteristieke inrichting van dit kerkgebouw en het komt de erediensten niet ten goede."*¹⁷

Bovenstaande citaten geven goed aan waarom kerkbanken zo'n hoofdpijndossier vormen bij de herinrichtingen van kerkgebouwen. Eigenlijk wil niemand de fraaie meubelstukken kwijt, die zo belangrijk zijn voor de historische en ruimtelijke beleving van een kerkgebouw. Anderzijds laten het zitcomfort en de flexibiliteit vaak sterk te wensen over en is de eenzijdige oriëntatie op het preekgestoelte onpraktisch bij uitvoeringen. Wie tegenwoordig de Westerkerk in Amsterdam bezoekt of de Sint-Laurentiuskerk in Alkmaar ziet daar dan ook moderne stapelstoelen opgesteld. Terecht of niet, het belang om deze gebouwen te kunnen blijven gebruiken heeft daar zwaarder gewogen dan de monumentaliteit.

Waardestelling kerkbanken en bankenplan

Uit het feit dat de Rijksdienst in 2008 toestemming gaf voor aanpassingen, kunnen we opmaken dat de bouwhistorische waarde van de kerkbanken destijds als positief werd beschouwd en niet als hoog – al zal daarover de nodige discussie zijn geweest. Inmiddels, ruim tien jaar later, is de waardering voor de bouwkunst en vormgeving uit het interbellum nog verder toegenomen. Maar is dat reden genoeg om de resterende banken alsnog een hoge waarde toe te kennen?

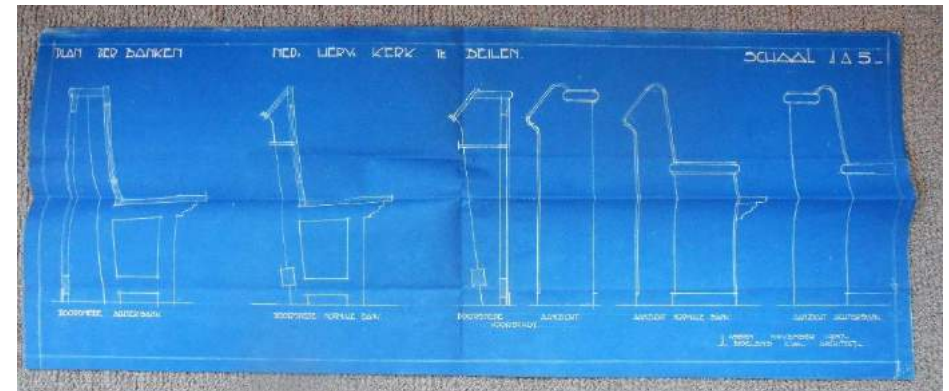
Dat lijkt niet het geval. De 'eenheid van het kerkinterieur' waar de Rijksdienst zo bezorgd om was, is door de ingrepen uit 2008 inderdaad fors aangetast. Hoe wrang ook, is de bouwhistorische waarde van het resterende geheel daardoor eerder verminderd dan vermeerderd.

Verder is de zeldzaamheid en het architectuurhistorische belang van de banken niet heel uitzonderlijk. Boelens zal waarschijnlijk nooit als groot interieurontwerper de geschiedenis ingaan en Canneman was een zeer gewaardeerde restauratiearchitect, maar maakte buiten die discipline alleen naam als tuinarchitect.

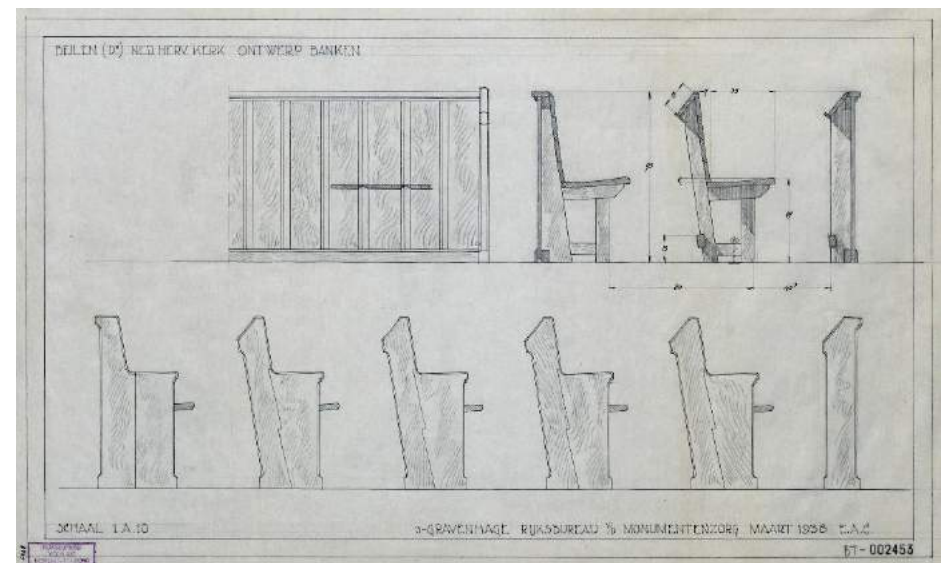
Al met al hebben de banken uit 1937 – 1939 onverminderd een **positieve monumentwaarde**. Dit betekent dat er in principe nog steeds aanpassingen mogelijk zijn. Wel wordt reversibele verwijdering, waarbij de meubels in één stuk behouden blijven, aanbevolen. Dit is in lijn met het beleid van de Rijksdienst voor het Culturele Erfgoed dat er op is gericht “(...) om te komen tot behoedzame interieuraanpassingen waarin de waardevolle, historische interieuronderdelen opnieuw een goede plaats kunnen vinden.”¹⁸

De met plavuizen gelegde vloergedeeltes bezitten een **positieve monumentwaarde**.

Uit bouwhistorisch oogpunt is het niet noodzakelijk de houten vloeren ter plekke van de verdwenen bankenblokken opnieuw aan te brengen. De vloeren van gedemonteerde bankonderdelen houden weliswaar de herinnering aan de oude situatie op een originele manier in stand, maar bezitten op zichzelf een **indifferente monumentwaarde**. Om de plekken te markeren zijn ook andere manieren denkbaar.

45. Het bankontwerp van Boelens, 1937.

46. Het verbeterde bankontwerp van Canneman, 1938 (afb. RCE)

44. (foto RCE)

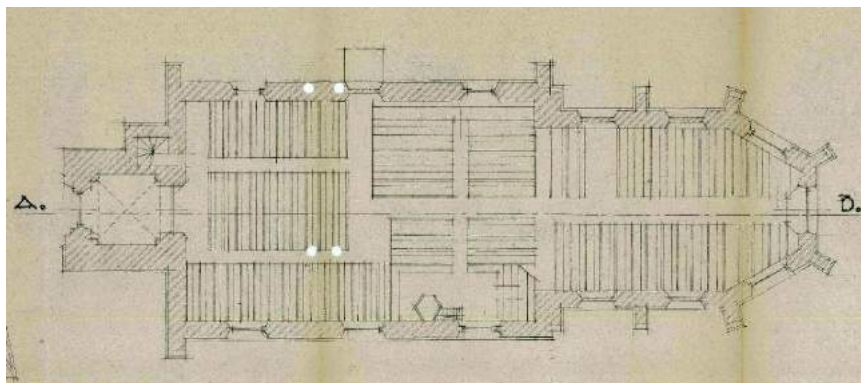
47. Het interieur omstreeks 1960 in de oude opstelling (afb. Drents Archief).

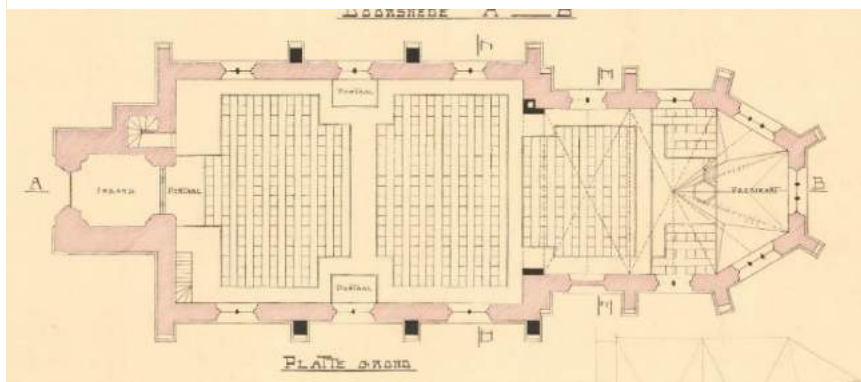
48. Restanten van het doophek staan op de zolder van de consistorie (foto Bas Ploeg).

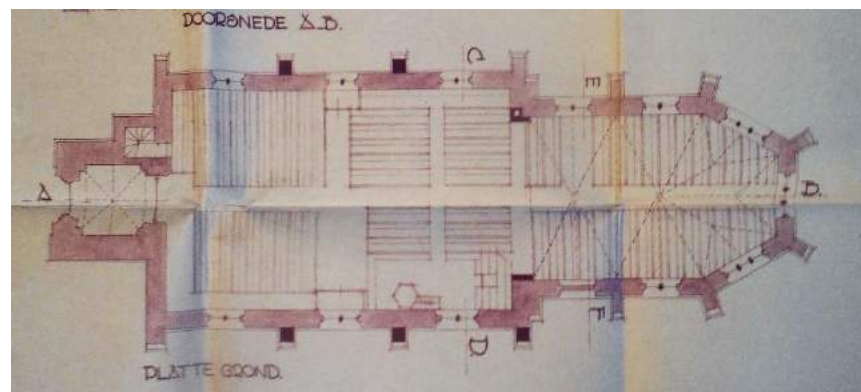
49. De eiken vloerdelen zijn grotendeels afkomstig van de verdwenen koorbanken (foto RCE).

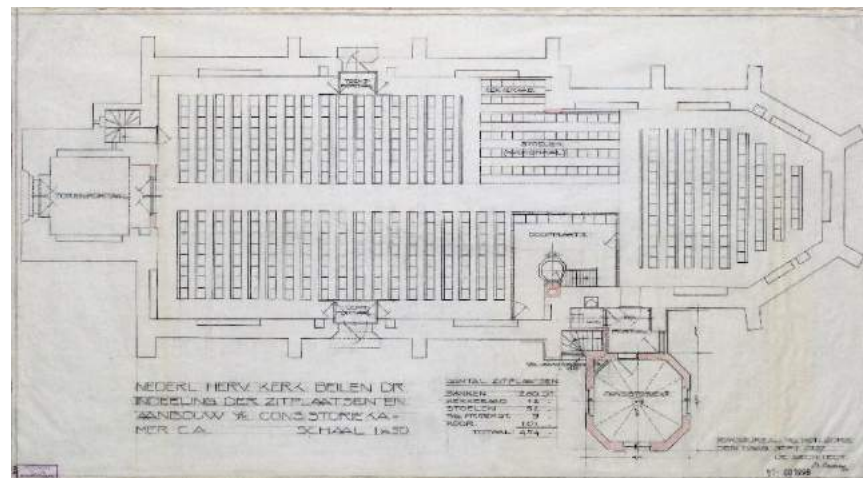
50. Oorspronkelijke opstelling: kansel aan zuidgevel.

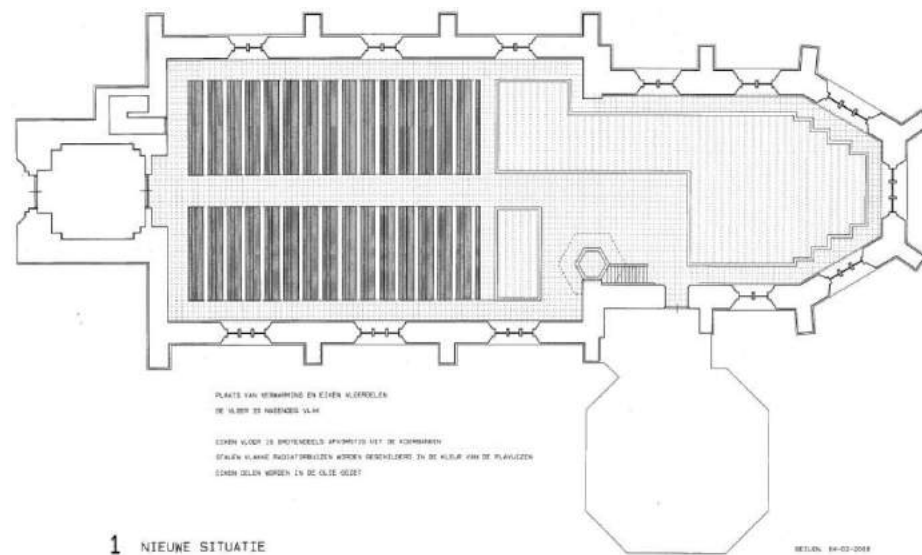
51. Opstelling Hoekzema 1914: kansel in koor.

52. Opstelling Boelens 1934 - 1936: terug naar oorspronkelijke bankenplan.

53. Opstelling van H. Onnes, 1937: kansel bij zuidelijke aanzet triomfboog, vrij breed middenpad.

54. Huidige bankenplan: alleen het westelijke gedeelte resteert.

55. De huidige preekstoel (foto RCE).

5. Preekstoel

Het zou best kunnen dat ook het ontwerp voor de preekstoel is bijgeschaafd door Canneman, want de uiteindelijke sobere uitvoering wijkt nogal af van Boelens' ontwerptekening uit december 1937 (57). De kansel die we daarop zien oogt klassieker, bezit krullerig snijwerk en ook de profileringen zijn anders (58).

De huidige preekstoel is gemaakt van eikenhouten en heeft de gebruikelijke zandlopervorm met zeskantige voet, kuip en klankbord. Het lijstwerk is eenvoudig geprofileerd, voornamelijk met holle en bolle vormen. De panelen van de kuip bevatten geen houtsnijwerk; alleen het ruggenschild bezit een

licht getoogde bovenregel. Er is een rechte trap aangebracht met eenvoudig geprofileerde balusters, trappaal en handlijst.

De kansel staat aan de zuidgevel tegen voet van de triomfboog op de grens van koor en schip. Het is een opstelling die vooral bij kleinere, eenbeukige kerken zeer vaak voorkomt. Toch heeft het meubelstuk hier niet altijd gestaan. Op een foto uit circa 1910 is te zien dat de voorganger van de huidige kansel tegen de zuidgevel halverwege het schip was geplaatst (56).

Waarom de zuidgevel zo vaak voor de opstelling van het preekgestoelte werd uitgekozen is niet helemaal duidelijk. In de katholieke liturgie was dit de epistelzijde, waar een fragment uit de Epistels (brieven tussen apostelen en Joodse en vroegchristelijke gemeenten) of de Openbaring van Johannes werd voorgelezen. Daarna volgde een uitleg over het Evangelie aan de noordzijde, de evangeliezijde.¹⁹ In katholieke kerken stonden daarom vaak preekstoelen opgesteld aan beide kanten.

56. Preekstoel en bankenplan voor de restauratie (afb. Drents Archief)

Mogelijk associeerden de eerste protestantse predikanten hun preken meer met de epistellezing en verklaart dat hun voorkeur voor de stoel aan de zuidkant. Ook kan een rol hebben gespeeld dat de zuidkant traditiegetrouw de mannenzijde was, waar de mannen binnenkwamen en plaatsnamen. Misschien ook was de reden alleen maar praktisch: aan de zuidkant valt meer daglicht binnen en waren de kleine lettertjes van de Bijbel beter te lezen.²⁰

Hoe dan ook bestond er voor de plaatsing aan de zuidzijde bij protestantse kerken geen liturgische reden en deze opstelling was niet voorgeschreven.²¹ Er zijn dan ook talloze uitzonderingen op de regel, zeker in Drenthe. Zo staan de kansels van de middeleeuwse kerken van Peize, Rolde, Sleen, Vledder en Vries tegen de triomfboog aan de noordkant, terwijl ze in de kleine kerkjes van Gasselte, Kolderveen, Nijeveen, Oosterhesselen, Westerbork en Zweeloo in de koorsluiting zijn opgesteld.²²

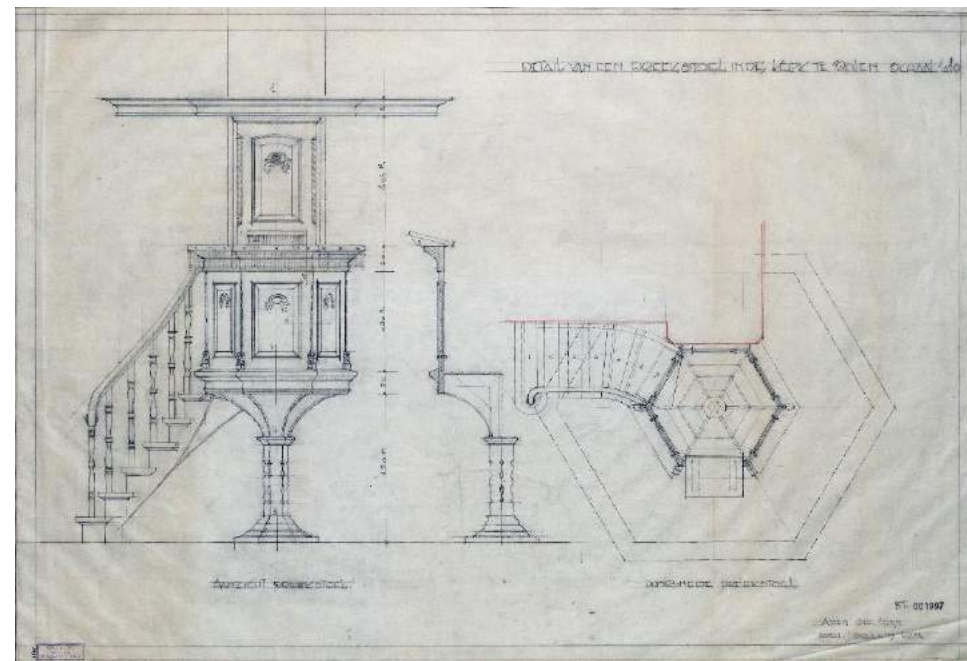
Ook Hoekzema had in zijn restauratieplan uit 1914 het koor als plek voor het preekgestoelte toebedeeld, waarbij deze iets vooruitgeschoven werd ten behoeve van een ruimte voor de predikant in de koorsluiting (51).

Dat Boelens deze opstelling niet overnam, heeft vermoedelijk te maken met het besluit een consistoriekamer uit te bouwen ten zuiden van het zuidelijke koortravee. Hierdoor verviel de interne predikantenruimte en kon het koor geheel met kerkbanken worden gevuld.

Waardestelling kansel

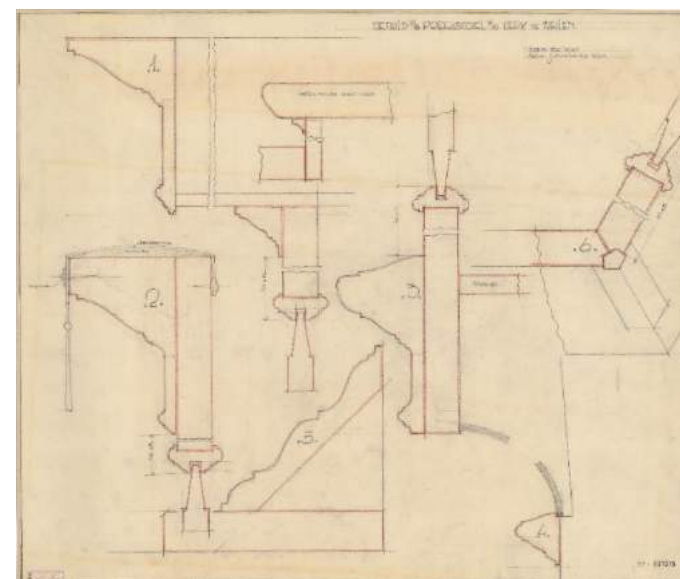
 De preekstoel heeft als liturgisch middelpunt en belangrijk onderdeel van het kerkinterieur een **hoge monumentwaarde**.

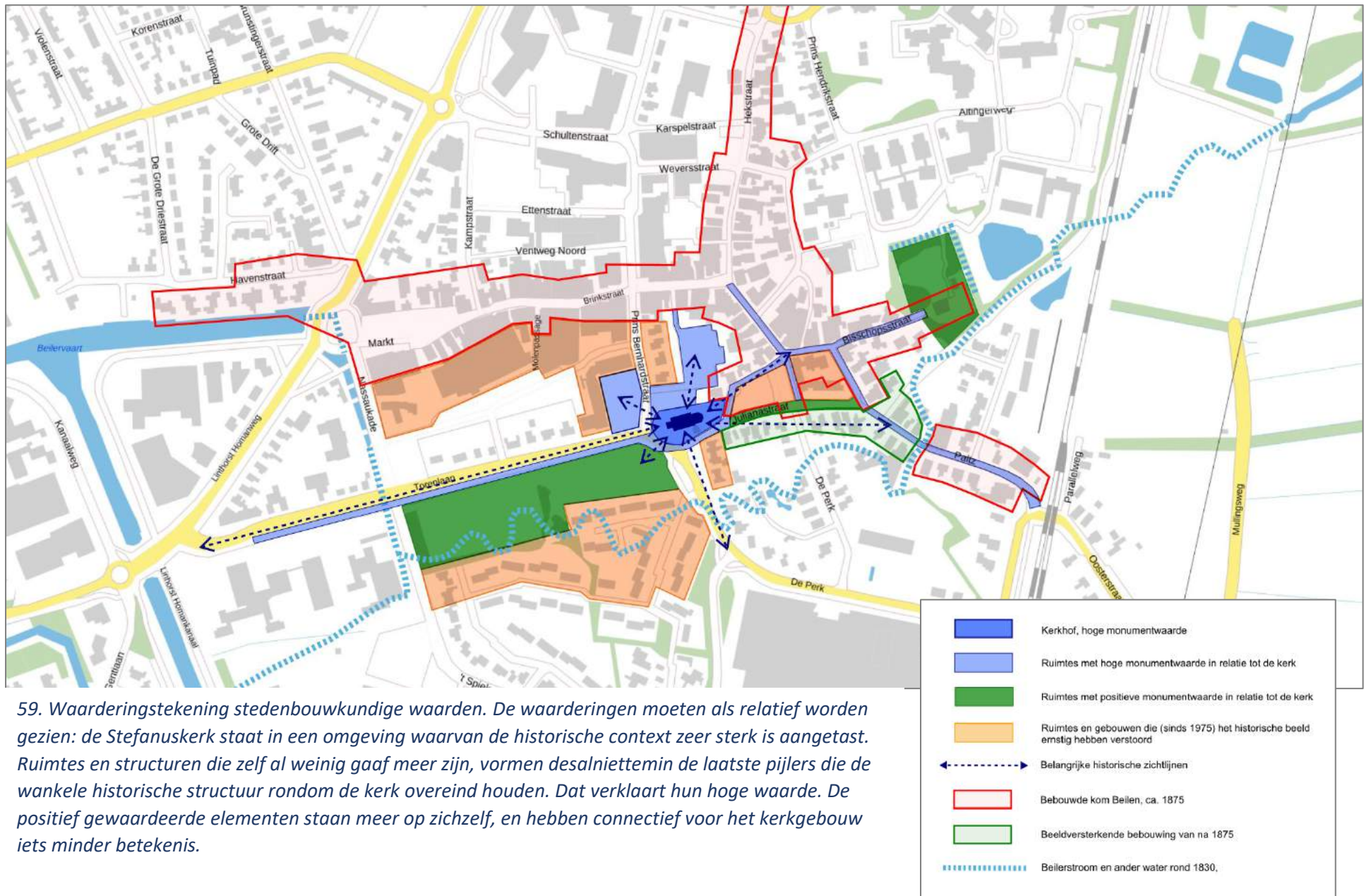
 Voor de opstelling tegen de triomfboog aan de zuidzijde geldt die hoge waarde niet. Deze plaats is niet liturgisch voorgeschreven en puur uit praktische overwegingen gekozen. De plek wijkt bovendien af van de historische opstelling vóór 1937. Vanuit bouwhistorisch oogpunt is de huidige plaats **indifferent** en bestaat er dus geen bezwaar tegen een verplaatsing naar een andere plek in de kerk die het meubelstuk recht zou doen.

57 - 58. Niet uitgevoerd ontwerp voor de preekstoel van Boelens (afb. RCE).

Rechts doorsnedes van de bijbehorende profielen. (afb. RCE)

59. Waarderingstekening stedenbouwkundige waarden. De waarderingen moeten als relatief worden gezien: de Stefanuskerk staat in een omgeving waarvan de historische context zeer sterk is aangetast. Ruimtes en structuren die zelf al weinig gaaf meer zijn, vormen desalniettemin de laatste pijlers die de wankele historische structuur rondom de kerk overeind houden. Dat verklaart hun hoge waarde. De positief gewaardeerde elementen staan meer op zichzelf, en hebben connectief voor het kerkgebouw iets minder betekenis.

6. Situationele en stedenbouwkundige waarden

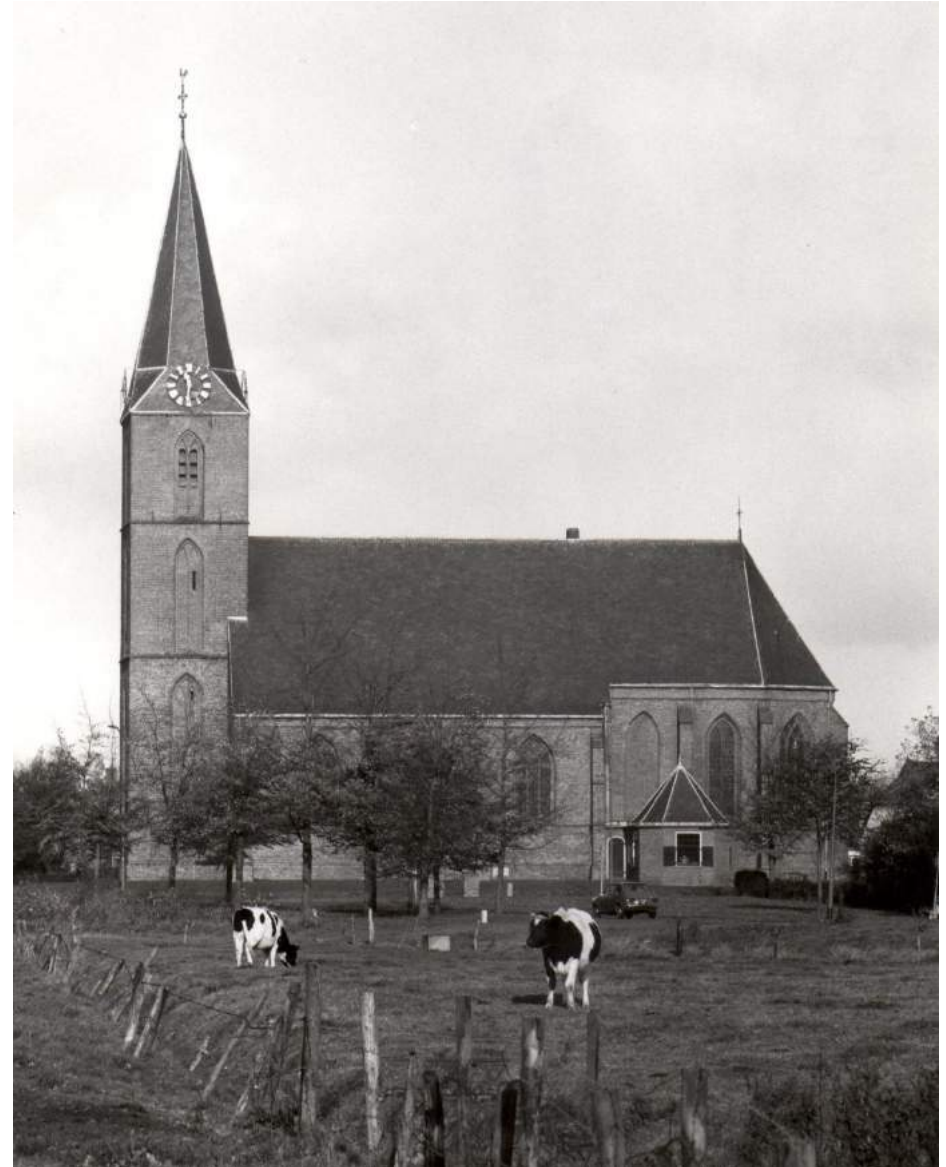
Het valt nauwelijks meer voor te stellen, maar in 1955 werd het huidige centrum van Beilen nog aan alle kanten door akkers en weilanden omgeven. Het dorp lag bovendien aan het water: de Beilerstroom was nog niet gedempt en omgelegd. De beek liep vlak langs de pastorie, kruiste de Paltz en vervolgde zijn loop langs de begraafplaats, slecht zo'n honderd meter ten zuiden van de kerk.

Bij de vele nieuwe woonwijken en bedrijventerreinen die sindsdien zijn verzezen, speelde behoud van landschappelijke en historische kwaliteiten geen rol. De vernieuwingsdrang raakte ook het dorpscentrum waar vrijwel geen historisch pand gespaard bleef. De omgeving van de kerk is hierdoor bijna onherkenbaar veranderd. Toch zijn er met enige moeite nog waardevolle stedenbouwkundige en historisch-geografische verbanden en zichtlijnen aanwezig.

De afzijdige ligging

Wat direct opvalt als we historische kaarten van Beilen bekijken, is dat de kerk niet midden in het dorp staat, maar aan de rand ervan (2). Nu is dat in Drenthe op zich niets bijzonders; hetzelfde is het geval in Borger, Emmen, Gasselte, Noordlaren, Odoorn, Rolde, Vledder, Westerbork, Zuidlaren en Zweeloo.²³ De oorzaak hiervan is niet helemaal duidelijk, maar aangezien veel Drentse dorpen pas in de 13de eeuw of nog later een eigen kerk kregen, ligt het voor de hand dat in veel gevallen de dorpsstructuur en eigendomsverhoudingen al grotendeels vastlagen.

Ook bij de Stefanuskerk lijkt dit het geval. En dat roept vragen op. Want was dit niet juist een van de oudste en belangrijkste kerken van Drenthe? Toch bleef het gebouw planologisch gezien letterlijk een buitenstaander. Rondom kerk en kerkhof ontstond voor zover bekend nooit enige bebouwing. De huizen aan de Kruisstraat en de Brinkstraat stonden op grote afstand en ze waren met hun achterzijde naar de kerk gericht. Er was vanuit deze straten geen enkele doorgang – de Prins Bernhardstraat en de steeg naast de

60. In 1973 graasden er nog gewoon koeien ten zuiden van de kerk... Vlak voor de bomen kabbelt de Beilerstroom (foto Drents Archief).

Zeeman zijn van zeer recente datum. De hele strook tussen kerk en bebouwing bestond uit privéterrein, met huisweiden en tuinen (62 - 64). Eeuwenlang was de kerk vanuit het dorp zodoende alleen bereikbaar via de Kerkstraat.

Dit roept de vraag op of de kerk wel sinds 950 op de huidige plek staat of daar pas veel later is gekomen. Het geeft te denken dat bij de archeologische opgravingen in de kerk geen restanten van een houten of tufstenen voorganger zijn aangetroffen. De kleinere voorganger was blijkbaar al van baksteen, en dat bouw materiaal werd pas vanaf de late 12de eeuw gebruikt.

Het zal hoe dan ook nooit de bedoeling zijn geweest dat het bouwwerk zo'n achterafplaats bleef innemen. Het is zeker niet ondenkbaar dat de bouwheren er rekening mee hielden dat het gunstig gelegen Beilen, net als Coevorden, Ommen en Steenwijk, tot stad zou uitgroeien en dat de ruimte tussen dorp en kerk vanzelf wel volgebouwd zou worden. Wie dat een rare gedachte vindt, moet voor ogen houden dat Assen, Meppel en Hoogeveen rond 1200 nog lang niet bestonden en Coevorden vijandig stond tegenover de bisschoppelijke macht. Misschien is de eenzame kerk wel de stille getuige van een misgelopen bestemming van Beilen als hoofdstad van Drenthe...

De afgezonderde plek van het kerkgebouw ten opzichte van het dorp is historisch gezien een belangrijk ruimtelijk gegeven. De open ruimte tussen dorp en kerk is inmiddels echter bijna geheel volgebouwd, deels met grootschalige bebouwing, zoals de supermarkten Jumbo en Aldi en de Bernhardstede.

Alleen op de naast het kerkhof gelegen parkeerplaats kunnen we de vroegere afstand tot de bebouwing en de afgekeerde opstelling van de huizen nog goed ervaren. Samen met het onbelemmerde gezicht vanaf deze parkeerplaats op de relatief gave noordzijde van de kerk is dit een van de weinige nog min of meer intacte historische stedenbouwkundige gegevens (hoge waarde). Deze plek heeft bovendien betekenis vanwege de hoge ligging van de kerk hier goed tot uiting komt.

Een minder herkenbaar restant van de open ruimte is het parkje voor de Bernhardstede (desondanks een hoge waarde). De bebouwing aan Prins Bernardstraat, links van de ingang naar de parkeerplaats belemmert deels het zicht.

Verder weg van de kerk kunnen we ons de vroegere situatie alleen nog met de grootste moeite voorstellen.

61. Een zee van ruimte rondom (foto: Drents Archief).

62 – 65. op deze ansichtkaarten uit het begin van de 20ste eeuw is de vrije ligging van het godshuis nog goed te zien. De huizen staan met hun rug naar de kerk. In de ruimte tussen kerk en dorp bevonden zich weiden, akkers en tuinen. Tegenwoordig ervaren we deze afstand en afzijdige ligging eigenlijk alleen nog op de parkeerplaats naast de kerk, in minder mate op het grasveld van de Bernhardstede en met veel moeite op de parkeerplaats bij de Jumbo en Aldi. (afb. Dordtsekaart.nl)

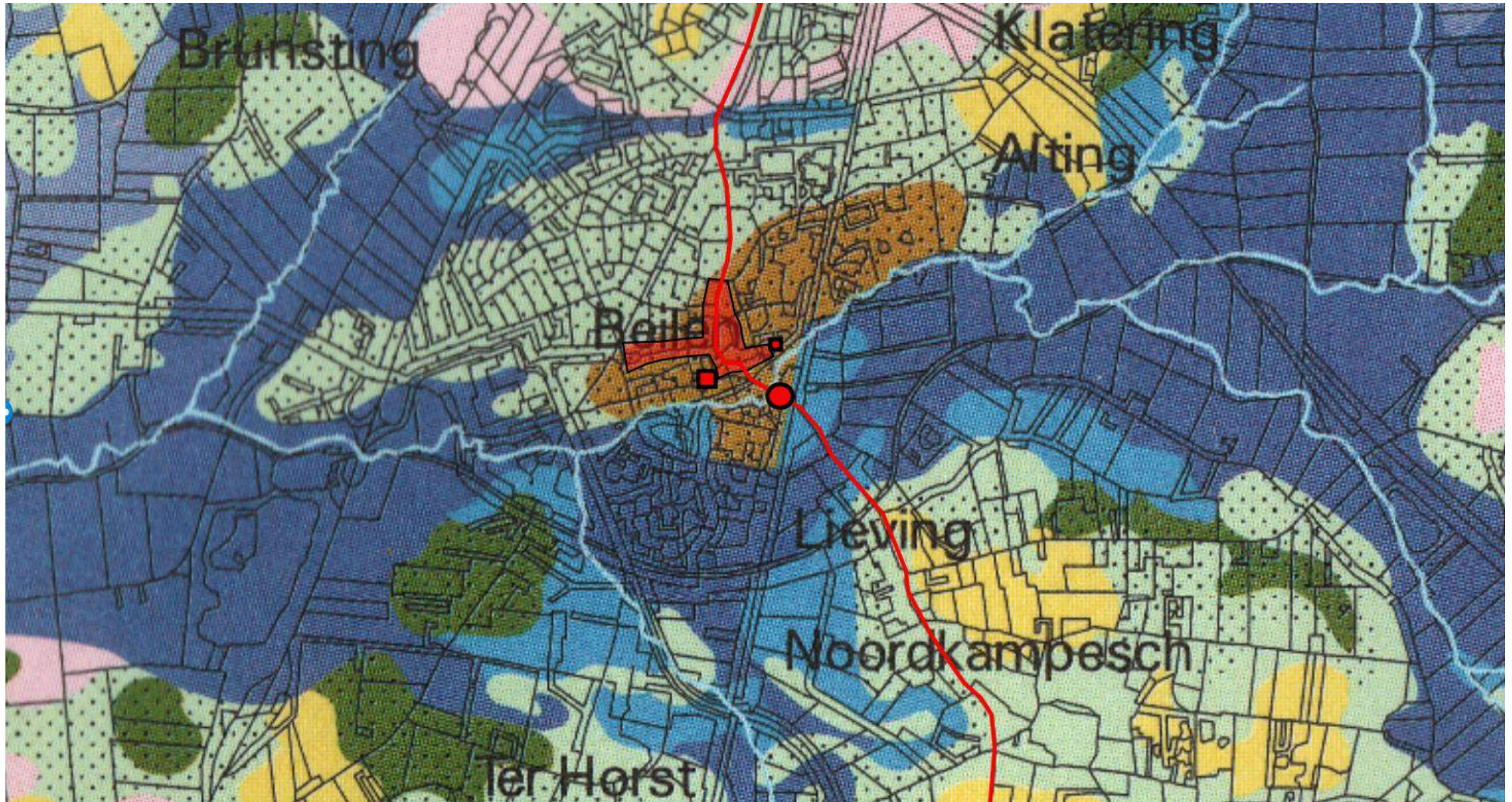
66. De parkeerplaats ten noorden van de kerk.

68. Zicht vanuit plantsoen tegenover kerk..

67. zicht op het koor vanaf de parkeerplaats.

69. Als we het oude centrum van Beilen projecteren op de paleogeografische kaart, wordt direct duidelijk waarom uitgerekend hier een van de belangrijkste nederzettingen van Drenthe ontstond. Het gehele dorp, inclusief de kerk (grote blokje) en de pastorie (kleine blokje) ligt op een van de weinige goed ontwaterde keileemruggen in dit deel van Drenthe (bruin). Deze is zeer gunstig gelegen aan de Beilerstroom, die door een zuidelijke uitstulping stroomt. Daarop ligt De Paltz (cirkel), mogelijk de plek van het oude bisschoppelijke hof. Ten noorden van de rug bevinden zich matig ontwaterde keileemgronden (lichtgroen). Ten zuiden vinden we vooral zandige beekdalgronden (lichtblauw) en matig voedselarme veengronden (donkerblauw), beide geschikt als weidegronden. Over de hoogste en droogste gedeeltes van het landschap loopt een van de voornaamste (pre)historische noord-zuidroutes van Drenthe.

*70. De streep wijst
14,70 m. boven
NAP aan.*

Hoge ligging aan het water

De plek die men voor de kerk uitkoos, had veel voordelen. Om te beginnen stond deze op een van de hoogste punten in de omgeving, op een stevig keileemplateau. Dit is op en rond het kerkhof nog steeds goed te zien. Het hoogteverschil is niet groot, misschien niet eens een meter. Toch moet het belang ervan niet worden onderschat; de Beilerstroom had een geduchte reputatie op het gebied van buiten de oevers treden. De hydrologische gesteldheid van het beekdal was in de middeleeuwen geheel anders dan nu aangezien de beek nog niet was gekanaliseerd en de veengebieden stroomafwaarts nog amper ontgonnen waren. Mede om die reden werd er vlak aan de beek niet gebouwd – behalve dan bij de Paltz waar de grond tot vlak aan de beek iets hoger lag. Dat de begraafplaats aan het begin van de 19de eeuw zo vlak langs de beek werd aangelegd, kwam waarschijnlijk doordat deze toen al verregaand was gereguleerd.

De vraag is wel waarom de kerk per se aan de zuidkant moest staan. Aan de noordkant van het dorp, op de es, was er immers hoge en droge ruimte zat. Dat is niet helemaal duidelijk. Mogelijk werd anders de afstand met het bisschoppelijke hof te groot, dat zich bij de Paltz dan wel bij de pastorie aan de beek bevond. Of misschien wilde men geen vruchtbare en gunstig gelegen

landbouwgrond aan de bouw opofferen. Ook kan het zijn dat dit een van de aantrekkelijke locaties was die al onder de kerkelijke bezittingen viel. Vrijwel zeker moet er ook een representatieve reden zijn geweest. Komend over de hoofdweg vanuit het zuiden, met het onbelemmerde weidse gezicht over het beekdal, zag dit belangrijke godshuis er per slot van rekening indrukwekkend uit.

Een ligging nabij de beek had bovendien voordelen bij de bouw. Zo konden de benodigde bakstenen, die per platbodem over de beek werden aangevoerd, na het aanmeren zo per kruiwagen naar de bouwplaats worden gebracht.

De ligging op een hoogte aan een beek is een belangrijk ruimtelijk gegeven. De beek is volledig verdwenen en hetzelfde geldt voor het weidse landschap. Toch zijn er nog waardevolle zichtlijnen – kort of lang - waarop de letterlijk en figuurlijk ‘verheven’ ligging tot uiting komt.

*71. Hoge
ligging
kerkhof.*

72. Tot 1974 stroomde de Beilerstroom door het dorp. Vervolgens werd de gekanaliseerde beek er met een grote bocht omheen gelegd, via het dal van de Leek, een stroompje bij Lieving.

73 -74. Foto's van voor de demping. Boven: op de achtergrond de Paltz (foto's Drents Archief).

75. De loop van de Beilerstroom kwam overeen met het evenwijdig aan de begraafplaats lopende deel van de Vonderkampen.

76 – 77. Alles wat nog aan de beek herinnert waaraan Beilen zijn ontstaan te danken heeft, is het Stroompad...

78. De beek stroomt nu op grote afstand van oud-Beilen.

Het kerkhof

Het kerkhof direct rondom de kerk heeft een ingetogen sfeer met middelhoge bomen. Het terrein wordt omringd door een beukenhaag. Bomen en haag zijn van vrij recente datum. Op foto's uit de jaren vijftig ontbreken ze nog geheel. Voor de restauratie stonden er echter wel diverse bomen en een van de oudste foto's laat ook een forse haag zien aan de noordzijde. Deze lag zo te zien iets verder naar voren (*foto voorpagina*).

Het kerkhof heeft een bolle vorm en ligt duidelijk hoger ten opzichte van de omgeving. Daarmee wordt de aanleg van de kerk op het hoogste punt nog steeds goed geïllustreerd. Sinds de bouw van de grotere consistoriekamer in 1990 is het niet meer mogelijk over het kerkhof rondom de kerk te lopen. Deze consistoriekamer staat overigens wel op een historische plek.

Op het kerkhof liggen geen (zichtbare) graven meer.

Het kerkhof is onlosmakelijk met de kerk verbonden en heeft als ruimtelijke structuur een hoge monumentwaarde.

De as Kerkstraat-Kruisstraat-Bisschopstraat en de Paltz

Als we de Perkstraat, ooit een achterstraatje van de Kerkstraat met slechts enkele huisjes, buiten beschouwing laten, was de Kerkstraat vanuit het dorp eeuwenlang de enige toegang van en naar de kerk. Het was een zeer karakteristieke straat met een opvallend onregelmatige rooilijn (*79*). Van hieruit had men een prachtig zicht op de kerk, met name op het koor.

Van deze sfeer is helaas vrijwel niets meer over. De bebouwing aan de zuidkant is in de tachtiger jaren geheel afgebroken, die aan de noordkant modern verbouwd. De straat is gedegradeerd tot een woonerf dat eindigt in een voetpad. Op de plek van de gesloopte woningen vinden we nu een parkeerplaats en een speelplantsoentje. Ondanks deze planologische misser is het zicht op de kerk nog altijd fraai (*80*). Het eerste stuk van de Kerkstraat, dat sinds de ingreep deel van de Kruisstraat is geworden, is nog wel een doorgaande straat. Ook hier werd nog vrij recentelijk de bebouwing aan de

zuidkant gesloopt. Er voor in de plaats kwam in 2008 het appartementencomplex 'Hof van Drenthe', dat door zijn hoogte het zicht op de kerk helaas ernstig belemmert (*83*).

In het verlengde van dit gedeelte van de voormalige Kerkstraat ligt de Bisschopstraat. Deze heeft zijn sfeer veel beter behouden (*87 - 89*). De straat loopt vanouds dood op de pastorie, die door hoog geboomte wordt omgeven. Het gebouw uit de dertiger jaren staat op dezelfde plek als de oude pastorie (*86*). Deze stond op zijn beurt op de plaats van een kerkelijk hof, mogelijk Haghenhorst, dat in 1331 en 1348 wordt genoemd en aanvankelijk eigendom van het klooster Dikninge was ²⁴ Het werd na 1415 ingericht tot weem (pastorie), nadat een oudere, dichterbij de kerk gelegen weem niet langer geschikt werd bevonden (daarin kwam een herberg). Het pand stond op rechthoekige omgracht terrein. Van deze gracht waren rond 1900 nog restanten zichtbaar.

De Paltz ligt op iets grotere afstand, maar heeft betekenis als het 'bruggenhoofd' dat eertijds aan de andere kant van de beek lag en waar zich mogelijk een bisschoppelijk hof heeft bevonden. De beek stroomde oorspronkelijk langs hotel Koopman maar werd in 1929 enkele tientallen meters noordwaarts verlegd. Aan de straat is het verleden als toegangspoort tot Beilen nog steeds enigszins af te zien. Vanaf de plek waar ooit de beek stroomde is nog steeds een mooie zichtlijn (*88*).

Hoewel de bouwhistorische en ruimtelijke kwaliteit van de oostwaartse as Kerkstraat-Kruisstraat-Bisschopstraat zeer te lijden heeft gehad, is het voor een plaats als Beilen, waar zoveel ouds verloren is gegaan, toch een betekenisvolle historische structuur. Datzelfde geldt voor de Paltz. Daarom hebben deze straten in relatie tot de kerk een hoge waarde.

Het eeuwenoude terrein van de pastorie heeft, als complementair kerkelijk object aan het andere uiteinde van deze as, een positieve waarde. De zichtlijn vanuit de Kerkstraat vertegenwoordigt een hoge waarde.

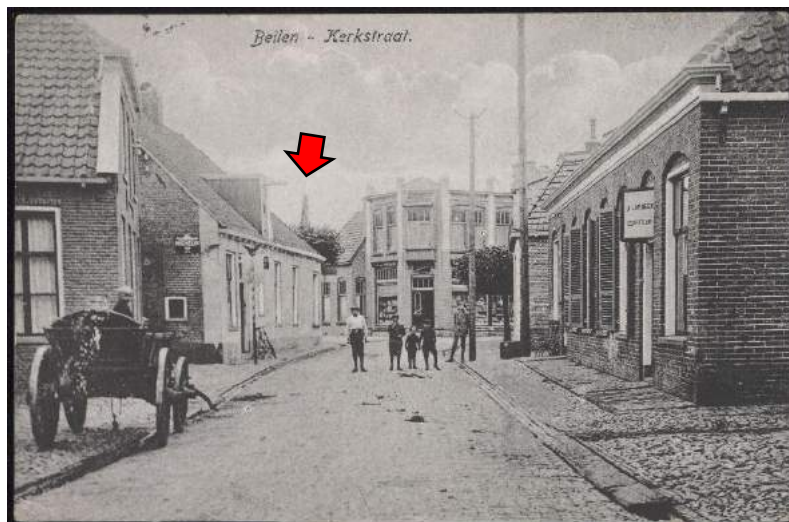
79. De Kerkstraat begin 20ste eeuw (foto: Drents Archief)

81. De as Kerkstraat – Kruisstraat - Bisschopsstraat gezien vanaf de toren in 1965. De bebouwing is nog geheel aanwezig. (foto: Drents Archief)

80. De Kerkstraat tegenwoordig. Er is geen doorlopende weg meer. Op de plaats van de bebouwing links is een plantsoentje.

82. Het deel van de Kerkstraat dat tegenwoordig Kruisstraat heet rond 1920. Op de achtergrond de torenspits. (foto: Drents Archief).

83. Hetzelfde punt nu. De hoge bebouwing links ontnemt het zicht (foto: Drents Archief).

84. Een eeuwenoude zichtlijn: vanaf het kerkhof richting Kerkstraat en Bisschopstraat.

85. De Kruisstraat-Bisschopstraat in de dertiger jaren (foto Drents Archief).

86. De Bisschopstraat rond 1900. Op de achtergrond de oude pastorie (foto: Drents Archief).

87 – 89. De Bisschopstraat heeft zijn sfeer het best behouden. Midden: de pastorie uit de dertiger jaren.

85. De Paltz rond 1900 met op de achtergrond de oude brug over de Beilerstroom (foto Drents Archief).

86. Dezelfde plek nu.

87. De Paltz met de brug uit 1929.

88. Historische zichtlijn vanaf de Paltz naar de kerk.

Torenlaan, begraafplaats en Julianastraat

De Torenlaan was van oorsprong het Kerkpad voor de kerkgangers uit Spier, Ter Horst en Smalbroek. Het oorspronkelijke pad lag iets naast de huidige rijbaan en is nog herkenbaar in de fraaie bomenallee langs de Algemene Begraafplaats (98). Het zandpad werd onderbroken bij het 'klein vaortie' (tegenwoordig de Nassaukade) dat de Beilerstroom met de in 1791 gegraven Beilervaart verbond. Hier lag een schut in het water, waar men te voet overheen kon, maar een echte brug was er aanvankelijk niet. Het pad maakte een scherpe hoek langs het water en liep noordwaarts richting de Markt.

Aan de zuidkant van de kerk verbreedde de Torenlaan zich in een soort Brinkachtige ruimte, die vervolgens aansloot op de Kerkstraat en het achterstraatje de Perkstraat (61). Pas met de aanleg van de Julianastraat in 1928 werd de Torenlaan een bestrate, doorgaande verkeersweg. Deze moderne Torenlaan biedt overigens de meest fascinerende zichtlijn. Links van de weg werden in de vijftiger jaren een aantal huizen gebouwd, die het beeld overigens niet bijzonder verstoren. De begraafplaats werd in 1829 in gebruik genomen. Voordien werden overleden op het kerkhof begraven. Het dichtst bij de kerk gelegen gedeelte is het oudst. De oostzijde, met de ingang heeft vanouds een duidelijke connectie met de kerk (90, 91).

De Julianastraat, die het meest 'dorpse' doorkijkje op de kerk geeft, werd pas aangelegd in 1928. Het deel langs de kerk komt min of meer overeen met het tweede gedeelte van de historische Perkstraat, een achterstraatje van de Kerkstraat waar in de 19de eeuw slechts enkele huisjes stonden. De bebouwing aan de zuidzijde van de straat, dateert uit de late twintiger en dertiger jaren. Opmerkelijk is met name het huis op de hoek met de Paltz met de ronde voorgevel. Het was vanouds een sigarenzaak met de naam 'Juliana' (98).

De 'oude' Torenlaan heeft als ruimtelijke structuur in relatie tot de kerk een hoge waarde. De zichtlijn over de 'nieuwe' Torenlaan eveneens. De begraafplaats en Julianatraat hebben in relatie tot de kerk een positieve waarde.

89. De Torenlaan in de jaren twintig (foto Honderd jaar Beilen).

90. De nieuwe Torenlaan (links), naast de oude. Jaren vijftig (foto Drents Archief).

90 - 91. De nieuwe Torenlaan biedt een van de mooiste zichtlijnen.

90 - 91. De begraafplaats ca. 1906 en dezelfde plek nu..

92. De begraafplaats gezien vanaf de het hoge oude kerkhof.

93. De oude Torenlaan nu.

94. Het oorlogsmonument halverwege de begraafplaats.

95. Nieuwe doorkijk: de Julianastraat in 1939.

96. Nieuwe doorkijk: De Perk in 2019.

97 - 98. Karakteristieke architectuur uit de late jaren twintig en jaren dertig

Eindconclusies

Aan de kant waar nu de nieuwbouw is gepland, de noordzijde, is de kerk bouwhistorisch gezien het gaafst. Het muurwerk van het schip is aan deze kant nog grotendeels origineel; de bouwhistorisch gezien interessante gevelophoging is hier veel duidelijker nawijsbaar dan aan de zuidkant. Van de noordelijke entree en het bovenliggende venster bleef veel meer oud werk behouden dan van de zuidelijke en de gedeeltelijke reconstructie vond plaats op basis van bestaande sporen. Ook de twee buitenste steunberen zijn nog origineel. De aanwezigheid van een nis en het trappenhuis van de toren maken de noordzijde ook net iets interessanter.

Historisch gezien is de zuidkant eigenlijk de correcte plek voor een uitbouw. Ter hoogte van het blinde venster in het koortravee, dus op de plek van de huidige consistoriekamer, bevond zich al in de middeleeuwen een uitbouw (sacristie).

Hoewel de historische en geografische context van de kerk schrikbarend is aangetast, bevinden zich aan drie kanten nog ruimtes en zichtlijnen die aan het verre verleden herinneren. Op de parkeerplaats aan de noordzijde valt het best de afstand en afzijdige opstelling ten opzichte van het dorp te ervaren; in het stratenpatroon aan de oostzijde herkennen we nog de historische benaderingsroute; aan de westkant representeert de Torenlaan een eeuwenoude zichtlijn en bevindt zich de entree tot de begraafplaats.

Hoewel de kerk vanaf De Perk volop in beeld komt, is deze prominente zichtlijn vanuit het zuiden minder historisch. De beek en weilanden zijn hier immers verdwenen. Voor de jaren vijftig kon men de kerk op deze wijze alleen via de weilanden benaderen. Wel is aan de zuidkant met de Julianastraat een gaaf jaren dertig dorpsbeeld ontstaan.

Veel van de overgebleven ruimtelijke structuren hebben helaas geen functie of inrichting die de historische context van de kerk versterkt. Zo dient de open ruimte naast de kerk enkel tot parkeerplaats. Het grasveldje tussen

parkeerplaats en kerkhof is een stukje niemandsland. Het parkje voor de Bernardstede heeft geen aansluiting met de overige ruimtes rond de kerk (101). De drukke Torenlaan en De Perk isoleren het kerkhof van de kerk (100). De Kerkstraat is als doorgaande straat verdwenen en de fysieke en visuele connectie met de Kruis- en Bisschopstraat wordt belemmerd door zwaar uitgevoerd hekwerk en het terras van het op de hoek gelegen cafetaria (99).

Advies

Het lijkt bijna ondoenlijk een uitbouw of bijgebouw te realiseren zonder daarvoor enige waardevolle ruimte op te offeren of een van de historische dan wel moderne zichtlijnen te verstoren. Maar dit verlies kan wel gecompenseerd worden. Daarom het advies aan de gemeente om de gelegenheid aan te grijpen en de stedenbouwkundige en verkeerstechnische situatie rondom de kerk opnieuw te bekijken zodat de historische situatie en zichtlijnen beter tot hun recht komen.

99. Allerlei obstakels belemmeren het zicht in de toch al zo verminkte Kerkstraat.

100. De doorgaande weg De Perk verstoort de historische connectie tussen kerk en kerkhof (rechts) en de begraafplaats (links) de oorspronkelijke Torenlaan (onder de bomen links) sloot oorspronkelijk aan op de huidige Julianastraat (rechts)

101. De Prins Bernerstraat verstoort de connectie tussen het grasveld voor de Bernharsrede en de ruimtes rond de kerk.

Geraadpleegde bronnen

R. Alma, S. Broekhoven, S. van Ginkel-Meester, C. Kolman, R. Stenvert. *Monumenten in Nederland. Drenthe*. Waanders Uitgevers, Zwolle 2001.

W. Bakker, J. Kuiper, R. Reyntjes. *Beilen in oude ansichten*. Europese Bibliotheek Zaltbommel, 1971.

M. de Beyer, P. Verhoeven, A. Reinstra (redactie), A. Bronkhorst (fotografie). *Kerkinterieurs in Nederland*. Museum Catharijneconvent, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. W Books, 2019.

P. Bot. *Vademecum. Historische bouwmaterialen, installaties en infrastructuur*. Nederlands Openluchtmuseum. Alphen aan de Maas 2009.

W. Brinkman, G.J. Dijkstra (eindredacteur), T.L. Kroes, H.J. Vos. *Honderd jaar Beilen en Omgeving: leven, werken en wonen, deel 1*. In opdracht van C1000 Beilen, 2008.

D. M. Bunscoeke. *Midden in het dorp. Geschiedenis rond de Stefanuskerk in Beilen*, uitgave Stefanuskerk Beilen, 2019.

E.J. Haslinghuis, H. Janse. *Bouwkundige termen. Verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie*. Leiden 2001.

J. Heringa, D.P. Blok, M.G. Buist, H.T. Waterbolk (red.). *Geschiedenis van Drenthe*. Meppel, 1985.

Kwartaalblad Historische Vereniging Gemeente Beilen, jaargang 3, nummer 1, februari 1991.

H. Janse. *Houten kappen in Nederland 1000 – 1940*, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Delft 1989.

H. Janse. *Vensters*. Interbook International, Schiedam 1977.

C.F. Janssen, *De Drentse torenfamilie*, in: P. Brood e.a. (red.), *Vergezichten op Drenthe*. Meppel 1983.

A. Kamsma, H. Koops (fotografie), W. Houtman. M. Buruma. *De Rolder kerk, Een middeleeuwse dorpskerk in Drenthe*. Uitgeverij Servo Rolde, 2013.

P. Karstkarel. *Alle middeleeuwse kerken in Groningen en Drenthe*. Uitgeverij Noordboek, 2010.

J. Klingers. *Onder de rokken van de ui. Bouwhistorische opname Sint-Nicolaaskerk Dwingeloo*. Wijster 2018.

M.D. Ozinga. *De historische kerkgebouwen van Drente*. Handboek voor het kennen van het Drentsche leven in voorbije eeuwen onder redactie van J. Poortman, pag. 368 – 369. Meppel 1943.

T. Spek. *Het Drentse esdorpenlandschap. Een historisch-geografische studie*. Stichting Matrijs Utrecht 2004.

R. Steensma. *Sporen van de katholieke eredienst in middeleeuwse kerken*. Nieuwe Drentsche Volksalmanak 2007, pag. 1 – 20.

R. Steensma. *Protestantse kerken, hun pracht en praal*. Bornmeer 2014.

Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Documentatiebladen 2a Baksteen, 2a Balklaag, 2c Torensplits, 3b Houtconstructie, resp. UDC 691 421, UDC 69.025.2, UDC 69.024.84, UDC 69.011, 1986

H.J. Versfelt. *De Franse kaarten van Drenthe 1811-1813*. Barkhuis Publishing, Eelde 2010.

websites

archis.cultureelerfgoed.nl
cultureelerfgoed.nl
dbnl.org
delpher.nl
drentsarchief.nl
geheugenvandrenthe.nl
hisgis.nl
joostdevree.nl
kerkeninbeeld.nl
pinterest.com
rijksmuseum.nl/nl/rijksstudio
topotijdreis.nl

Noten

¹ Theo Spek (2004), *Het Drentse Esdorpenlandschap, een historisch-geografische studie*, pag. 675.

² Verkregen van www.geheugenvandrenthe.nl/beilen

³ Dick Bunscoeke (2019) *Midden in het dorp. Geschiedenis rond de Stefanuskerk in Beilen*, pag. 10 -11.

⁴ Naar de Paltz is bij mijn weten nog nooit onderzoek gedaan, wel naar vergelijkbare aan beken gelegen locaties elders in Drenthe, zie o.a. Cuno Koopstra, Margot Daleman, Pieter den Hengst en Lutie de Jong (2017). *De mysteries van de Magnuskerk ontrafeld*.

⁵ De overige vijf dingspilkerken waren Vries, Anloo, Rolde, Diever en Emmen (later Sleen).

⁶ Dick Bunscoeke (2019) *Midden in het dorp. Geschiedenis rond de Stefanuskerk in Beilen*, pag. 21 en: Nieuwe Drentsche Volksalmanak (1900), H. Tiesing, *Een wandeling door Kinholt, over Fluitenberg en Kalenberg, met eenige aantekeningen uit het verledene, in 1900*.

⁷ Vrijwel dezelfde situatie is bij opgravingen in 1923 aangetroffen bij de Sint-Nicolaaskerk in Dwingeloo. Zie: Jim Klingers (2018), *Onder de rokken van de ui. Bouwhistorische opname Sint-Nicolaaskerk Dwingeloo*, pag. 112 – 113.

⁸ Peter Karstkarel (2010). *Alle middeleeuwse kerken in Groningen en Drenthe*, pag. 295

⁹ Tot de overige leden van de torenfamilie zouden behoren de torens van Dwingeloo, Havelte, Kolderveen, Oosterhesselen, Rolde, Ruinen en Ruinerwold. Het gaat volgens de theorie om laatgotische torens, gebouwd in de eerste helft van de 15de eeuw. Ze zijn slank, tellen drie of vier geledingen, met meestal aan de westzijde een rijke ingangspartij en in de andere geledingen aan alle zijden een hoge spitsbogige nis met een vorktracering die in de hoogste geleding de galmgaten bevat. Inmiddels staat

van de torens van Dwingeloo en Kolderveen vast dat ze oorspronkelijk geen laatgotisch maar een laat-romaans karakter hadden. Ze dateren waarschijnlijk uit het midden van de 14de eeuw. Ook de kerktoeren van Beilen voldoet maar ten dele aan de criteria. De ‘familie’ is daarmee wel erg klein geworden...

¹⁰ Jim Klingers (2018), *Onder de rokken van de ui. Bouwhistorische opname Sint-Nicolaaskerk Dwingeloo*, pag. 125 – 128.

¹¹ M.D. Ozinga (1943) *De historische kerkgebouwen van Drenthe*, pag. 370

¹² Jaarboek Monumentenzorg 1995. Monumenten en oorlogstijd. Ruud Meischke *Het stille einde van een bruisende restauratieperiode*, pag. 92

¹³ Nota van opmerkingen betreffende het restauratieplan, H. Onnes december 1936.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ Verkregen van [nl.wikipedia.org/wiki/Elias_Canneman_\(architect\)](http://nl.wikipedia.org/wiki/Elias_Canneman_(architect))

¹⁶ Brief Rijksdienst voor de Monumentenzorg sept. 2005. Archief RCE, inv. 68pandarchief_8890_20092005_it3_Geredigeerd

¹⁷ Zienswijze 5 sept. 2008. Archief RCE, inv. 448pandarchief_8890_16092008_it3

¹⁸ Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (2012) *Een toekomst voor kerken. Handreiking voor het aanpassen van kerkgebouwen in religieus gebruik*, pag. 44.

¹⁹ Onder meer verkregen van: nl.wikipedia.org/wiki/Epistel

²⁰ Regnerus Steensma (2014) *Protestantse kerken hun kracht en pracht*, pag. 62.

²¹ Ibidem.

²² Eigen waarneming.

²³ Bij Havelte, Kolderveen en Ruinerwold staat de kerk zelfs helemaal apart, maar bij deze plaatsen lijkt een geleidelijke verplaatsing van het dorp de oorzaak te zijn.

²⁴ Dick Bunscoeke (2019) *Midden in het dorp. Geschiedenis rond de Stefanuskerk in Beilen*, pag. 10 -11.